

BOREČ

1973

**Prvi maj 1944 v okupirani Ljubljani
Streljanja na dvorišču sodnih zaporov
v Mariboru**

A-bomba, ki je ni bilo

5

**Prva preizkušnja — Begunje in Šentvid
Negotovost je pogoltnila kriterije, kar je
razlaga za osuplost nad predrznostjo pisca**

revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Tone Svetina, Črtomir Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj, Milan Zevart

Uredniški odbor: Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Ljuban Jakše, Ivan Križnar, Radko Polič (predsednik), dr. Miro Stiplovšek, Črtomir Šinkovec (gl. in odg. urednik), Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak delovni dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 257 **Matija Žgajnar:** Prvi maj 1944 v okupirani Ljubljani
- 269 **Marjan Žnidarič:** Streljanja na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru
- 285 **J. D. Sanderson:** A-bomba, ki je ni bilo
- 294 **France Kosmač:** Na mostu, pesem
- 295 **Janez Dodič:** Prva preizkušnja — Begunje in Šentvid
- 304 **Črtomir Šinkovec:** Čas ujet je v čeladi, pesem
- 305 **Primož Žagar:** Negotovost je pogoltnila kriterije, kar je razlaga za osuplost nad predrznostjo pisca

Likovna umetnost

- 311 **Stane Kumar:** Ljubo Ravnikar — grafik in slikar
- 315 **Črtomir Šinkovec:** Dedova misel, pesem

Književnost — Ocene

- 316 **Iztok Illich:** Dore Klemenčič-Maj: Izgubljeni zapiski
- 317 **Iztok Illich:** Karel Grabeljšek: Bolečina
- 319 **Milan Brezovar:** Ivan Kreft: Slovensko ljudsko gibanje 1918—1941
- 320 **Prejeli smo v oceno**

Slika na naslovni strani: Ive Šubic: Kolona v gozdu, 1962, olje

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki in Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Jul. 1947/73

Gradivo Prvi maj 1941 v okupirani Ljubljani

Dokumenti Matija Žgajnar

Znano je, da je bil italijanski okupacijski režim in z njim povezano nasilje v t. i. ljubljanski pokrajini najhujše 1942. leta, čeprav je hkrati res, da je polet narodnoosvobodilnega gibanja prav v tem letu dosegel izreden razmah in višek s prioritivjo osvobojenega ozemlja ter rojstvom in razvojem ljudske oblasti. 16. julija 1942 je italijanski okupator sprožil najmočnejšo ofenzivo proti partizanski vojski in osvobojenemu ozemlju. Nedvomno je ta štirimesečna ofenziva ne le prizadela partizansko vojsko, ampak tudi razbila osvobojeno ozemlje in močno zrahljala in ponekod tudi popolnoma razbila organizacijo OF na terenu.

Naslednje mesece, predvsem pa spomladi 1943 se je OF ponovno razrasla, čeprav je bilo ponekod potrebno vzpostaviti popolnoma nove odbore oz. novo organizacijo OF. Večino članov prejšnjih terenskih odborov OF in narodnoosvobodilnih odborov so odpeljali v koncentracijska taborišča ali so odšli v partizane, nekateri pa so tudi padli.

Res je, da je tudi ugoden razvoj dogodkov na mednarodnih bojiščih ustvaril boljše pogoje za polet narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem. Najpomembnejši dogodek je bil poraz VI. nemške von Paulusove armade pred Stalingradom. Poraz je bil za nemško vojsko, dotlej vajeno samo zmagovati, tako hud, da so ga občutili na vseh bojiščih.

Tudi drugi poraz na afriškem bojišču pri El Alemeinu, ki ga je nemškemu ekspedicijskemu korpusu pod Rommlovim vodstvom prizadejala britanska VIII. armada, je bil znak za preokret na svetovnih bojiščih. Seveda bi bilo pretirano trditi, da se je zaradi teh dveh porazov na bojiščih, ki so bila stotine kilometrov oddaljena od nas, tako bistveno spremenil položaj v prid narodnoosvobodilnemu gibanju.

Kakšno je bilo stanje na slovenskih bojiščih?

Že od srede decembra 1942 je bil na krmilu XI. armadnega zbora general Gastone Gambaro (zamenjal je generala Maria Robottija), ki se je vojaških veččin in partizanskega bojevanja učil v španski državljanski vojni na strani črnih falangistov. Ob svojem nastopu se je širokoustil, kako bo uničil partizane in napravil »red in mir« v ljubljanski pokrajini. Čeprav oborožen s tako bogatimi izkušnjami, mu je pomirjenje še manj uspevalo kot njegovemu predhodniku generalu Robottiju.

Zaznaven polet in velike uspehe je spomladi 1943 izbojevala tudi partizanska vojska. Vse štiri brigade so obdelovale belogardistične postojanke v Suhi krajini in le velika premoč italijanske vojske, ki jim je prihitela na pomoč, jih je rešila popolnega uničenja. Boji so se zatem prenesli v Ribniško dolino in se zaključili s sijajno zmago v Jelenovem žlebu 26. marca 1943, kjer sta Gubčeva in Cankarjeva brigada popolnoma potokli bataljon divizije Macerata.

Za nov polet osvobodilnega gibanja spomladi 1943 je bilo razmeroma ugodno ozračje. Prav zato je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja novim akcijam in novemu zagonu OF posvečalo veliko pozornosti. Predvsem si je prizadevalo razširiti frontno gibanje tj. pridobiti in v OF povezati kar največ ljudi, fronto upornikov pa širiti tudi v množičnih organizacijah OF, kot v Delavski enotnosti (DE), v Zvezi slovenske mladine (ZSM), Slovenski protifašistični ženski zvezi (SPŽZ), Narodni zaščiti (NZ) in v Slovenski narodni pomoči (SNP). Tem organizacijam so posvečali izjemno pozornost zato, ker so imele množično zaledje in so lahko v narodnoosvobodilno gibanje pritegnile nove ljudi, kar je bil seveda osnovni cilj OF.

Posebna pozornost je veljala Delavski enotnosti, ki je v začetku l. 1943 dobila celo svoj okrožni odbor DE za Ljubljano. Povsod v tovarnah in podjetjih, kjer ni bilo odborov OF, so jih nadomestili odbori DE. Tako je DE postala v Ljubljani najmočnejši stebler OF; postala je marsikje prava oblast v tovarnah. Odkar so obstajali odbori DE je bila dobava blaga, orožja, papirja in drugega za partizansko vojsko mnogo lažja. Do kapitulacije Italije je število odborov DE v Ljubljani naraslo na več kot sto odborov DE¹. Prav tako ne moremo mimo izredno pomembnega dela, ki ga je opravljala Slovenska narodna pomoč² v okviru katere so Ljubljančani zbirali hrano, obleko, obutev, denar in drugo za narodnoosvobodilno gibanje. Prek SNP so dnevno pošiljali na desetine kosil zapornikom in ilegalcem ter oskrbovali in materialno podpirali številne revne partizanske družine.

L. 1943 je bila v okviru SNP med pristaši OF spet uvedena števna lira. Tudi nagel porast višine zbranega denarja dokazuje vzpon OF. Januarja 1943 so npr. v Ljubljani nabrali 3 000, februarja 13 000 lir, marca 46 000 lir, aprila 60 000, maja 90 000 lir, junija 146 000 lir in julija 160 000 lir. Za OF so zbirali tudi matični odbori.

Spomladi 1943 je bila reorganizirana tudi Mladinska organizacija OF³ prav tako z namenom, da se poživí njeno delo. V ljubljanskih rajonih je bilo povezanih 473 mladincev, od teh 285 aktivistov v Zvezi komunistične mladine (ZKM). Na srednjih šolah je bilo povezano okoli 500 mladincev, od tega 200 članov ZKM. Na univerzi je bilo 70 članov, mladinski odbori pa so bili tudi na vajenskih šolah. V ZSM je bilo vseh povezanih ok. 750—800 mladincev in mladink, še mnogo več pa je bilo simpatizerjev⁴.

Za tako razgibano pomlad 1943 je bilo torej vse nared. Oglejmo si nekaj pomembnejših manifestacij, ki so se zvrstile do 1. maja 1943.

15. marca so se ljubljanske žene zbrale pred poslopjem štaba XI. armadnega zbora Kazina na Kongresnem trgu in protestirale proti italijanskemu in belogardističnemu nasilju v zaporih ter zahtevale odgovor na spomenico, ki so jo prve dni februarja izročile generalu Gambari.⁵

Mnogo širši krog žena je zajelo praznovanje dneva žena 8. marca 1943. Na večer pred praznikom je bilo po mestnih ulicah natrosenih nešteto listkov in popisanih zidov z gesli OF prirejenih za ta praznik npr. »Slovenske žene vse za OF«, »Smrt izdajalcem slovenskega naroda«, »W. TITO«, »Kruh-mir«, »Živela svoboda«.⁶

Vse popoldne in pozno do večera, do policijske ure je bilo po mestu več ilegalnih sestankov in konferenc, kjer so žene polagale obračun svojega dela. Zbirale so obleko, obutev in drugo za borce. Ženam in materam, katerih sinovi so padli v boju s sovražnikom, so čestitali k prazniku žena in jim izročili šopke rož. V učiteljskem domu v Žibertovi ulici pa so pripravili celo proslavo, kjer so žene poslušale govor, pesmi in recitacije.⁷ Viške žene pa so z obiskom groba aktivistke OF Malči Beličeve, ki so jo italijanski fašisti mučili in ubili v zaporu 1. februarja 1943,

Sekretarka terenskega odbora OF v Ljubljani Malči Belič, ubita v ljubljanskih zaporih 1. februarja 1943. Razglašena je bila za narodnega heroja

manifestirale proti fašističnemu nasilju.⁸ Tudi ta dan so bili po cestah natroseni lističi. Tako so vojaki našli na Levstikovi ulici letake z napisom »Slovenske žene vse za OF« ter »Smrt izdajalcem slovenskega naroda« v velikosti 3×10 m.⁹ Letaki so bili natreseni in zidovi popisani tudi drugod. V Kersnikovi ulici je npr. Štefanija Nemeč napisala na zid hiše št. 6 parolo »Viva Tito«.¹⁰

Policija je tudi drugod po mestu odkrivala razne parole in letake, vendar večine pravih storilcev ni odkrila. Vse, ki so jih dobili, so seveda postavili pred vojaško vojno sodišče in jih obsodili na dolgoletne zaporne kazni. Tako so npr. Polde- ta Dežmana obsodili kar na 10 let zavora, ker je 8. marca na vogalu Beljaške in Černetove ulice stresal letake.¹¹

Čez dober mesec dni je prišel na vrsto še en zgodovinski dan, ki pa so ga predvsem italijanske oblasti želele svečano proslaviti. To je bil 11. april, druga obletnica zasedbe Ljubljane. Vse bi najbrž steklo po njihovih načrtih, če to ne bi bilo v Ljubljani, ki vključno najhujšemu nasilju ni hotela priznati okupatorske oblasti.

Ob drugi obletnici zasedbe Ljubljane je ljubljanska OF prvič po 1941. letu zopet v plebiscitnem stilu pokazala, da je OF »država v državi«.¹² Z enkratnim podvigom je presenetila okupatorja in domače izdajalce, s podvigom, ki ga je občudovala vsa Ljubljana, slišalo in govorilo pa se je o njem tudi daleč zunaj slovenskih meja. Kakšen je bil ta podvig? Poleg že udomačenih napisnih in listkovnih akcij, v katerih je sodelovalo na stotine pripadnikov fronte, so to pot med drugim pisali gesla »Dol z Mussolinijem«, »Dol s Hitlerjem«, »Dol s fašizmom — svobodo narodu« in druge.¹³ Povedati je treba, da je bila ta dan italijanska policija posebno čuječa in aktivna ter je preiskala kar 243 oseb in 20 lokalov¹⁴ ter pri tem aretirala več ljudi, med drugim Antona Knafliča, Maksa Urbančiča, Antona Cirmana in Marjana Repanška, ker so trosili letake in pisali prevratniške parole. Pred hišo so prijeli tudi Antona Modra, a se je izgovoril, da bo šel samo po dokumente, nakar je pobegnil.¹⁵ Vse so postavili pred vojaško vojno sodišče in jih obsodili na visoke kazni; od teh Knafliča in Cirmana na po 12 let, Urbančiča in Repanška pa na po 10 let zavora.¹⁶

Tisto noč tudi italijanski vojaki v bunkerjih in cestnih blokih ob bodeči žici okrog Ljubljane niso mirno spali. V jugozahodnem predelu Ljubljane so bunkerje in posadke v njih obstreljevali dolomitski partizani.¹⁷

Med vsemi temi pa je bilo najdrznejše dejanje — obesiti zastavo na vrh zvonika frančiškanske cerkve. To smelo dejanje je opravil mladi komandir Narodne zaščite na Taboru Veljko Kopecky-Ibro. Ta korajžni fant se je namreč že 10. aprila zvečer pred policijsko uro in preden so zaklenili cerkvena vrata, pritihotapil v cerkev, zlezal v zvonik in nato na sam vrh zvonika ter za križ privezal veliko slovensko zastavo z rdečo peterokrako zvezdo. Noč je Kopecky prebil v zvoniku, zjutraj pa, ko so vrata odklenili je neopazno zapustil cerkev.

Noč se je umaknila jutru in ko je ob 5. uri minila policijska ura, je bilo vedno več ljudi, ki so opazili zastavo na frančiškanski cerkvi. Vesela novica je šla od ust do ust, ljudje so se zbirali na današnjem Prešernovem trgu ter opazovali zastavo, opazovali pa tudi nervozno tekanje italijanskih oficirjev, kvesturinov in domačih izdajalcev, ki jih je junaško dejanje mladega Veljka spravilo v tako hudo zadrego. Zadovoljno so komentirali dogodke, se veselili okupatorjeve nemoči in bili hkrati ponosni na junaka, ki je privezal zastavo na tako težko dostopno mesto. Italijanski fašisti so besneli in grozili, toda množica se vkljub grozečim pretnjam ni umaknila. Nekateri so vztrajali na mestih vse dopoldne, drugi so odšli po opravkih in se ponovno vračali. Nekateri, posebno tisti, ki so menili, da preblizu ni dobro hoditi, so opazovali zastavo z nebotičnika, z gradu, z zmajskega mostu in drugod. Bližnji stanovalci so odpirali okna in opazovali vrvež na cesti ter zastavo, ki je plapolala v zasmeh in izziv fašističnemu okupatorju in hkrati kot simbol moči prebujenega slovenskega naroda, kot simbol upornega boja in bližajoče se svobode.

Italijani in njihovi beli pomagači bi seveda radi ta madež čimprej odstranili, toda kako? Splezati na tako visok zvonik ni nihče upal, ali pa tudi ni hotel. Nalogo sneti zastavo so dobili ljubljanski gasilci. Pripeljali so najdaljše magirusove lestve, toda na žalost Italijanov in veselje opazovalcev so bile prekratke.

Nov napad na zastavo so zatem izvedli gasilci z brizgalko oz. z vodnim curkom, ki naj bi odtrgal zastavo. V jezi, ker tudi ta poskus ni uspel, so po pripovedovanju nekaterih, vojaki celo streljali v zastavo, toda ta je kljubovala vsem napadom. Končno se je ngrade, ki so jo obljubljali tistemu, ki bi odstranil zastavo, polakomnil belogardist Jože Šešelj, sin šempetrskega zvonarja, ki je splezal na zvonik, snel slovensko zastavo s peterokrako zvezdo ter razobesil italijansko.¹⁸

Lidija Šentjurska član poverjenišva CK KPS v Ljubljani je o tem poročala CK KPS 18. aprila 1943: »Zastava še vedno v centru pozornosti, ter zaprti frančiškani. Italijani (fašisti) so besneli in hoteli požgati klošter, postreliti aretirance (200) kvestura preprečila (vir verodostojen)¹⁹. Vojaško vojno sodišče je kasneje ugotovilo, da redovniki nimajo nikakršne zveze z obešeno zastavo, zato so jih izpustili.²⁰

O tej proslavi v Ljubljani je vest prinesel tudi Slovenski poročevalec: »Ljubljana je izpričala ponovno in neomajno zvestobo svoji teptani in preizkušeni veliki domovini Sloveniji in naši vsenarodni Osvobodilni fronti na dan obletnice italijanske okupacije. Ljubljanske ceste so bile dobesedno posute s slovenskimi barvami in zastavicami; na zidovih so se bleščali tisoči velikih napisov proti okupatorjem in izdajalcem; po ulicah in cestah je bilo stresenih desetisoče listkov z borbenimi napisi v slovenščini in italijanščini, plapolale so zastave, največja med njimi na zvoniku frančiškanske cerkve, okoli se je zbrala velika množica ljudi.²¹

Italijanski okupator ob teh zaporednih akcijah ni miroval, nasprotno, zelo si je prizadeval s pomočjo domačih izdajalcev odkriti in uničiti ilegalno organizacijo OF, poloviti vsaj glavne nosilce te organizacije, ki so mu povzročali tako hude glavobole. Aretirali so vsakogar, ki je bil količkaj sumljiv. Uprizarjali so prave raje, računajoč, da bo gotovo vmes tudi kaj »pravih«.

V prvi polovici marca je italijanski policiji uspelo ujeti nekaj članov rajonskega odbora OF Trnovo-Vič. Pred tem so namreč aretirali kurirko Danico Križ, v pove-

Ob drugi obletnici zasedbe Ljubljane 11. aprila 1943 je skojevec Vojko Kopecky izohesil na zvoniku frančiškanske cerkve v Ljubljani slovensko zastavo (Stane Kumar, olje, 1954)

zavi z njo pa še Vladimirja Černeta, Franca Košenino in Janeza Marinčiča.²² Zaradi teh in tudi drugih aretacij je bil predvsem prizadet aparat tehnike. Najbolj verna podoba položaja in sovražnikovega nasilja so pisma, ki jih je Lidija Sentjurčeva pošiljala centralnemu komiteju KPS. Tako je poročala 8. marca 1943: »Živimo še, čeprav nam leti vse vprek, celo rajonski raznašalni aparati. Vzrok! verjetno rajonska provala Trnovo-Vič. Pobrali so tudi Slobodina... ves aparat za ekspedicijo in zveze bomo morali postavljati znova, prav tako okr.(ožno) tehniko in graf. (cyklo) aparat. Sedaj pa, priznam, gre res zares... Na žel(ezni) nastala provala zaradi 13. garderobe... tako permanentno, kot smo sedaj v provali pa res še ne pomnim.²³ Nič bolj razveseljivo ni njeno pismo centralnemu komiteju KPS z dne 11. aprila 1943: »Poleg hajke proti trgovcem (ker so podpirali OF op. M. Ž.) nas hudičevo mikasti permanentna provala v tehniki²⁴, kjer je bilo toliko nekonspiracije, da je kakšno uspešno iskanje provokatorja nemogoče... Spričo udarcev, ki jih doživljamo v Ljubljani in bližnji okolici, mora biti naše delo podeseterjeno, če hočemo vzdržati moralo²⁵. Hajke se tudi v drugi polovici aprila niso končale, saj je tov. Sentjurčeva 26. aprila spet poročala o težkem položaju v Ljubljani: »Moja kurirka se je z vso tisto zadevo usedla, izgleda, da jo je pokazala pred 1 mesecem padla kurirka Pika, izgleda da je šla tudi Vida (čl. okaja). Sedaj tudi povsod kopljejo, znane so jim že vse kamuflaže in načini, skratka vse. Če še kaj stoji, izgleda, da povsem slučajno in lahko vsak hip zgrmi.²⁶

Aretacije so bile tudi drugod. Tako so bili v Novih Jaršah ponoči 21. aprila aretirani Avgusta Rupar, Anton Segulin, Vinko Fingus in Mila Fingus. Ruparjeva (17 let) je po Segulinovem naročilu napisala na pisalni stroj letake z gesli »Smrt fašizmu«, »Živel Stalin«, Mila Fingus in Segulin pa sta jih trosila.²⁷ 28. aprila ponovno razberemo iz Lidijinega pisma CK KPS, da je sovražnik na delu noč in dan...« že cel teden so cestne racije. V splošnem kot vse izgleda se bojijo partizanskega napada na Ljubljano.²⁸

Novi komandant XI. armadnega zbora general Gastone Gambaro, torej ni grozil le z besedami, ampak tudi z dejanji. Vendar se je v svojem apelu, ki ga je

poslal 24. aprila 1943 podrejenim poveljstvom XI. armadnega zbora le preveč napihnil, ko je bahavo zapisal: »Praznovali smo Božič 1942 na ta način, da smo temeljito topli komunistične razbojnike. Praznujemo Veliko noč 1943 potem ko bomo temeljito topli komunistične razbojnike — bodisi na severu, bodisi v centru, bodisi na jugu ozemlja armadnega zbora. To je najlepše voščilo, ki ga morejo enote XI. armadnega zbora pokloniti svoji oboževani domovini — svojim družinam²⁹. Iz povedanega je mogoče napraviti določene zaključke. Nedvomno je bil spomladi 1943 tudi italijanski okupator s svojimi vojaškimi, policijskimi in tudi belogardističnimi silami v precej močni ofenzivi. Vendar se je ta vedno bolj krhala in ob protiudarcih partizanske vojske doživela popoln neuspeh in polom v Jelenovem žlebu 26. marca 1943. Podobno bi mogli reči za Ljubljano. V pomladanskih mesecih je bila tudi tu vsa italijanska kvestura z agenti javne varnosti in domačimi izdajalci dan in noč na nogah. Razbiti so hoteli enotno fronto, ki jo je vodila KP, kar smo lahko razločno razbrali z ohranjenih pisem Lidije Šentjurčeve. Tudi v Ljubljani se je skrhalo sovražnikova moč in ofenzivnost in to prav ob množičnih manifestacijah in akcijah Ljubljančanov na obeh proslavah: druge obletnice OF in 1. maja 1943; seveda pa tudi v naslednjih znanih ženskih manifestacijah za izpustitev internirancev in zapornikov.

Vodstvo odporiškega gibanja v Ljubljani je zastavilo vse sile, da bi se dveletnica OF, še bolj pa 1. maj proslavila kar najbolj svečano, da bi v njih sodelovalo čim več ljudi, od otrok, ki se še zavedali niso resnega položaja, do univerzitetnih profesorjev. Visok borben duh in moralno množice je usmerjalo v socialne in humane akcije (pomoč zapornikom in internirancem) kar naj bi ne le populariziralo OF, ampak k sodelovanju pritegnilo čim več ljudi, tudi vse tiste omahljivce, ki so še stali ob strani in čakali³⁰.

Uspešna vseljidska manifestacija bi bila hkrati močan udarec belogardistom, ki pa v Ljubljani tako ali tako nikoli niso imeli ne prave širine in ne podpore. Bela garda je tedaj izdajala povodenj propagandne literature ter blatila OF in komuniste z gnojnico laži in klevet. Tako je še bolj zgubljala simpatizerje med množicami. Sovraštvo do njih je bilo brezmejno, kot ugotavlja L. Šentjurčeva v pismu CK KPS dne 18. aprila 1943³¹.

Nevarnejši pa so bili plavogardisti, za katerimi so se skrivali vsi sredinci in drugi omahljivci, ki so samo čakali, v kakšno smer se bodo razvijali dogodki. Svoje upe so gradili na izkrcanju in prihodu Angležev. Za lažje razumevanje takratnega političnega položaja v Ljubljani si spet pomagajmo z nekaterimi odstavki iz pisem tov. L. Šentjurčeve centralnemu komiteju KPS 18. in 26. aprila 1943: »Sredinski politiki skušajo spet igrati dvolično vlogo, perejo se bele garde, a istočasno seveda za Miha (mihajlovičevce, op. M. Ž.) sploh je aktivnost Miha zadnje čase večja«, in dalje... »politični položaj bi okarakteriziral z nekakšnim povečanim oportunistom in čakanjem. Miha zelo intenzivno delajo in radi oportunistma celo nekaj dobivajo med purgarijo, seveda radi verjetnosti angleške invazije³².

V takšnem napetem in tudi dokaj ugodnem političnem ozračju je vodstvo v Ljubljani snovalo načrte in razpravljalo o predlogih, ki so prihajali s terena o predstoječi proslavi. Da so tem proslavam posvečali tako velik pomen, potrjuje kratek stavek, ki ga je L. Šentjurčeva zapisala v svojem pismu centralnemu komiteju KPS 26. aprila 1943: »Kampanja konferenc za dveletnico OF in 1. maj: *mного je odvisno, kako bo akcija za 1. maj uspela* (podčrtal M. Ž.)³³. »Proslava naj bi imela predvsem narodnoobrambni karakter, v kateri naj bi se poudarila enotnost slovenskega naroda in enotnost fronte, ki jo je potrdila tudi Dolomitska izjava³⁴.

Sklep vodstva je torej bil, pripraviti kar najbolj množično po zamisli izvirno ter veličastno manifestacijo, ki naj da pregled frontovskih sil in hkrati izrazi plebiscitarno pripadnost Ljubljane narodnoosvobodilnemu gibanju.«

Pred veličastno prvomajsko proslavo v Ljubljani naj omenim še dve demonstraciji ljubljanskih žena za izpust internirancev pred poslopjem štaba XI. armadnega

zboru (Kazina) na današnjem Trgu revolucije 21. in 28. aprila 1943³⁵ ter proslavo druge obletnice ustanovitve OF 26. aprila 1943. Akcija za praznik OF je tekla predvsem po frontovski liniji vendar so tudi borbene skupine pripravile nekaj uspešnih akcij.

Fronta je z množičnimi organizacijami prevzela nase pisanje revolucionarnih parol, trosenje listkov prav tako z različnimi parolami, trosenje rdečih zvezdic in zastavic v slovenskih narodnih barvah.

Težje in odgovornejše naloge pa je prevzela VOS oz. NZ in jih izpeljala s svojimi borbenimi skupami.

Lahko bi rekli, da je bilo proslavljanje druge obletnice OF nekakšna generalka za prvomajsko proslavo. Saj so za ta dan zažigali kresove, v zboru vpili parole OF, zažigali lampijončke itd.³⁶

Tako je npr. skupina mladincev iz Trnovega in Viča pod vodstvom Lada Vidrajza-Ceneta dobila nalogo od Majde Peruzzi-Urške pripraviti lampijončke v narodnih barvah in jih obesiti na najvidnejša drevesa med Večno potjo in tivolskim gradom. Od gradu v smeri Šiške pa je podobne lampijončke obešala druga skupina mladincev. Lado Riha pa je s svojo skupino pripravil na Šišenskem vrhu velik kres; kres pa je gorel tudi nad hotelom Belevue. Tudi parole OF sta vpili 2 skupini, ena nad tivolskim gradom, druga pa s Šišenskega vrha.³⁷

Eno skupino, sestavljeno iz treh borbenih grup od teh ena ženska, ki je vpila parole s Šišenskega hriba, je vodil Albin Ravnikar-Bine.

Okrog pol osme ure zvečer so se zbrali nad hotelom Belevue, kjer so že imeli pripravljene megafone, ki so jih sami izdelali iz trdega kartonskega papirja. Parole so vpili v zboru, vendar tako, da so jih ponavljali za Ravnikarjem. Skupaj so imeli okoli 10 parol. Prva je bila vedno »Smrt fašizmu-svoboda narodu«, naslednje pa »Živela OF«, »Živela partizanska vojska«, »Živela Sovjetska zveza« itd. Ženska skupina je bila na straži. Komaj so začeli vpiti, so zaslišali vpitje Italijanov in brnenje motorjev. Brž ko so končali, so zažgali megafone in se naglo razbežali, nekateri v smeri Večne poti, Ravnikar pa s skupino deklet kar na Vodnikovo cesto (pri skakalnici), kjer pa so padli naravnost pred italijanske policiste, ki so se odpravljali v gozd. Dekleta so se prijela Bineta in se smejale, kot da nič ni. Skupaj so odšli do šišenske cerkve in se razšli. Ravnikar se je domov v Rožno dolino vračal po spodnji tivolski cesti, mimo tedanjega Ljubljanskega sejma in videl številne italijanske vojake, ki so stali v kritju za progo in za kostanji z naperjenimi puškami in mitraljezi v rokah.³⁸

Od akcij velja vsekakor omeniti pisanje parol bežigrayskih aktivistk. Tako sta Marica Čepe-Eva in Majda Peruzzi-Urška z minij barvo z velikimi črkami popisali z gesli OF ograjo stadiona in prav tako ograjo nogometnega igrišča Primorje na drugi strani Tyrševe (danes Titove) ceste.

Se bolj drzno napisno akcijo pa sta si izmislili Anica Čepetova in Ančka Cerarjeva. S pripravljenim čopičem in kanglico minij barve skrito pod obleko, sta se približali bunkerju ob Topniški vojašnici na križišču današnje Topniške in Titove ceste. Ustavili sta se ob bunkerju in Anica je kar skozi strelno lino vprašala, po italijansko seveda, če je morda na straži Giovanni, s katerim sta dogovorjena za sestanek. Ker Giovannija ni bilo, se je za sestanek dogovorila kar s stražarjem. Preden sta se vse to dogovorila, je Urška popisala bunker z gesli OF: »Živela OF«, »Smrt fašizmu, svobodo narodu« itd.³⁹

Ob proslavi druge obletnice OF naj omenim, da Italijani za 26. april zvečer niso pričakovali posebnih akcij, zato tudi niso podvzeli posebnih varnostnih ukrepov. Preden pa so intervenirali, so se skupine, ki so bile v akciji že razšle na svoje domove. Aretirali niso kaj več ljudi kot v običajnih dneh.

Proslava je nedvomno uspela in Lidija Šentjurs je v svojem pismu CK KPS 2. maja 1943 poročala, da je prvomajska akcija sicer uspela še dokaj dobro (kakšna

skromnost in kritičnost, opomba M. Ž.) a slabše kot dveletnica, ki se nam je pa bolj posrečila, kot pa uspela, če smo iskreni⁴⁰.

Ilegalno vodstvo je o proslavi 1. maja razpravljalo že nekaj tednov prej, vsekakor pa okoli 18. aprila. Ta datum namreč nosi eno od pisem L. Sentjurčeve, ki o tem kratko poroča: ... »priprave za 1. maj«⁴¹. Tudi nekateri člani VOS se spominjajo, da so o načrtovanih akcijah za 1. maj razpravljali pri »Desetem bratu« (gostilna Fortuna) na Vodnikovi cesti 18. aprila⁴².

Po analizi položaja in poznavanju razmer v Ljubljani, se je vodstvo odločilo predstoječo manifestacijo izpeljati po dveh tirih. Izdelovanje in trosenje letakov z gesli OF, pisanje raznih parol na javnih mestih, po zidovih, ograjah in druge podobne akcije so prevzeli na svoja ramena partijski komiteji in odbori OF, rajonski, kvartni in ulični odbori OF skupaj z mladinsko in žensko organizacijo. Drug del, rekli bi posebnih, težjih in odgovornejših akcij, kot kurjenje kresov, razobešanje zastav na izpostavljenih mestih, spuščanje ladjic po Ljubljani, zborna vpitje parol, in druge pa je prevzela najelitnejša in najborbenejša organizacija — VOS.

Ta je namreč prenehala z likvidacijami, to pot pa naj bi skupaj z borbenimi skupami Narodne zaščite in drugimi tudi mladinskimi in ženskimi borbenimi skupami, izpeljala vrsto vidnejših, odgovornejših in drznejših propagandnih akcij.

Pisanih dokumentov o teh akcijah je razmeroma malo ohranjenih. Pač pa je nekaj zapisov neposrednih udeležencev.

Javni poziv »Proglas mladini« za praznovanje 1. maja je objavila samo »Mladina«: »Že tretjič, odkar je črna mora legla na našo krvavečo domovino, praznujemo 1. maj — praznik dela, svobode, miru in napredka. Nekoč smo proslavljali ta dan s pesmijo in smehom, zdravi in srečni, nekje na cvetočih travnikih ali na živahnih mestnih ulicah; danes pa so nam s krvavimi pestmi zamašili usta, s strelji preglasili našo pesem in naš smeh je zamrl v presunljivem ječanju trpinčenih in umirajočih. Pa naj nas bijejo v obraz, naj nam z grožnjami in streljanjem duše našo svobodno besedo, mogočne himne milijonov trpečih src ne morejo zakleniti med jetniške zidove, niti jih ubiti s krogli... Naš pohod je nezadržen, kot je kleni plaz smo, ki tre fašiste«⁴³.

Pomlad je v deželi, narava se prebuja in se ne ozira na kruto vojno, ki je človeštvu prinesla toliko gorja. Iz dolenskih in notranjskih hribov, še bolj pa z dolomitske strani prinaša veter rafale mitraljezov in detonacije bomb. Partizanski odredi, bataljoni in brigade bijejo sovražnika, če se jim le ponudi priložnost. Jutri bo 1. maj, praznik vseh delovnih ljudi, praznik vseh svobode in pravice željnih.

Zunanja podoba mesta je vsakdanja, toda to je le navidezni mir pred dejanji za katera tečejo zadnje priprave. Odgovorni za posamezne akcije se še poslednjič sestanejo in preverijo, če je vse nared.

Dan je bil lep in sončen, večer nekoliko hladnejši, vendar prijeten. Z večerom so postale ljubljanske ulice nenavadno živahne. Vedno več ljudi je bilo na cestah, nekateri pa so odpirali vrata in okna, očitno nekaj pričakujoč. Vsi so vedeli, da se bo začelo zvečer, vedeli so tudi, da je noč najboljši zaveznik upornikov.

Vse polno je bilo tudi italijanskih vojaških in policijskih patrolj, kot tudi agentov javne varnosti, pomešanih z nekaj slovenskimi izdajalci. Očitno je okupator mobiliziral vse razpoložljive sile v Ljubljani in se pripravljal na spopad z nevidnim sovražnikom. Čeprav nisem uspel najti kakšne posebne okrožnice, ki bi jo izdal šef policije ali poveljnik XI. armadnega zbora o posebnih varnostnih ukrepih za ta dan, je to razvidno tudi iz nekaterih drugih italijanskih dokumentov oz. poročil (»Si informa codesto Comando che in seguito al servizio speciale di vigilanza predisposto dal comando 79. cp. telegrafisti nel quartiere di S. Giacomo per la notte dal 30. aprile al 1. maggio corrente, le pattuglie in bicicletta comandante al servizio di perlustrazione del rione hanno fermato seguenti persone... Sporocamo nadrejenemu poveljstvu, da so patrolje na kolesih v *posebni službi za nadzor*

in pregledovanje, (podčrtal M. Ž.) ki jo je zapovedalo poveljstvo 79. čete telegrafistov s sedežem pri Sv. Jakobu, za to območje v noči od 30. aprila na 1. maj t. l. aretirale sledeče osebe⁴⁴.

Enako razberemo iz jutranjega poročila kvesture (Mattinale 85.), da so številne in okrepljene patrulje varnostne službe (Publica sicurezza) našle številne letake in pri delu zasačile več oseb⁴⁵. Ker so italijanski oblastniki tudi na ljubljanskih cestnih prehodih oz. blokih pričakovali močnejši promet oz. več ljudi, ki bi utegnili skrivoma prenašati prepovedane časopise, letake, pisma... so za 1. maj močno okrepili, predvsem pa poostriili nadzor nad ljudmi, ki so šli s propustnicami (Lasciapassare) v mesto ali iz mesta. Iz poročil XIV. bataljona karabinjerjev (XIV. bat. CCRR mobiliato) je razvidno, da so npr. 27. aprila 1943 na vseh cestnih blokih natančno tj. telesno preiskali (rigorosa e completa) 66 oseb, 28. aprila 64 oseb, 29. aprila 60 oseb, 1. maja pa kar 103 osebe⁴⁶. Vkljub vsej strogosti niso imeli kaj prida uspehov. Odkrili so le nekaj primerov. Tako so na bloku v Tomačevem aretirali Franca Srakarja, ker so pri njem našli ilegalni časopis Delavska enotnost. Vojaško vojno sodišče ga je 14. 6. 1943 obsodilo na 8 let zavora⁴⁷. Na enako kaznen je to sodišče obsodilo Marjana Vadnjala, ker je po ljubljanskih ulicah potresal letake⁴⁸. Ne glede na podvzete ukrepe in številne aretacije Italijani večina načrtovanih akcij niso mogli preprečiti.

Za vsako od številnih akcij so bile zadolžene vnaprej določene skupine, ki so po že pripravljenem načrtu izvršile akcijo in se potem naglo umaknile in razšle. Kot rečeno, se je večina akcij pripravljala na predvečer 1. maja, med 20. in 22. uro, ko se je začela policijska ura⁴⁹.

Nedvomno je bilo pisanje uporniških gesel po zidovih, ograjah, plotovih in celo po vojaških bunkerjih ter izdelovanje in trosenje lističev, prav tako opremljenih z gesli OF, najbolj množična manifestacija, saj so v njej res sodelovali vsi, ki so bili kakorkoli povezani z OF. Gotovo je bilo mnogo tudi takih, ki sicer niso bili organizirani in povezani, a so se udeležili akcij zato, ker so čutili, da je tako edino prav.

Omenjene akcije so bile še najlažje izvedljive in najmanj tvegane, čeprav je vojaško vojno sodišče obsodilo tiste, ki so jih ujeli kar na 8 do 12 let zavora.

Ker je bil center mesta zaradi najpomembnejših okupatorjevih vojaških in političnih institucij (visoki komisariat, štab XI. armadnega zbora, kvestura, pošta, radio...) še posebno skrbno čuvan in zavarovan⁵⁰ je vodstvo sklenilo, da je treba predvsem center mesta temeljito popisati s parolami in natresti toliko listkov, da jih niti pobrati ne bo mogoče. Center mesta so razdelili na manjše odseke ter jih dodelili posameznim mladinskim ženskim in drugim skupinam z nalogo, da so te odseke temeljito obdelali v najprimernejšem oz. najugodnejšem trenutku. Vsekakor so pa morale biti izvedene pred glavnim sporedom, ki se je začel točno ob pol 9h zvečer⁵¹.

Vsa poročila in izjave so si edine v tem, da je bila Ljubljana spet zasuta z drobno narezanimi listki v barvah trobojk, z rdečimi zvezdami, z mnogimi različnimi listki s parolami, ponekod pa so bile tudi Titove slike (linorez) in letaki KPS⁵². Ob izjemni budnosti ob povečanem številu straž, vojaških in policijskih patrulj ter agentov je bilo vkljub previdnosti, zavarovanju in organiziranosti nemogoče pričakovati, da nihče ne bi padel v okupatorjeve roke. Nekaj skupin je izvedlo akcijo, ne da bi jih okupatorjevi vojaki in kvesturini sploh opazili, nekatere so zapazili še predno so obdelali določene ulice in so se reševali z begom čez ograje, po bližnjicah domov ali na drugo dogovorjeno mesto, nekatere pa so aretirali v vežah, za zidovi ali za drevesi skriti civilni agenti in njihovi pomagači-belogardisti.

Tako so agenti policije na ulici Ariella Rea⁵³ (danes: Gosposvetska) aretirali Mileno Lipovšek, Marto Kremžar, Stanka Ježa in Leopolda Tavčarja, ker so videč agente, začeli bežati. Agenti so vse štiri preiskali in našli pri Tavčarju 2 zavoja prevratnih letakov z barvami, kot je jugoslovanska zastava, Kremžar je imel prav

tako 2 zavoja, enega enakega kot Tavčar, v drugem pa so bili drugačni letaki (poročilo ne pove kakšni). Tudi Lipovškova in Jež sta imela še nekaj podobnih letakov kot Kremžar. Še isti večer jih je zaslišal komisar javne varnosti De Simone Salvatore in zvedel, da so trosili letake tudi Vlasta Cibic, aretirana na ulici Vittoria Emanuella (danes: Prešernova), Edvard Zagorišek, aretiran, ker je trosil rdeče letake z napisom »Živela Delavska enotnost« in Ciril Traven, aretiran na Bleiweisovi, ker je prav tako trosil letake OF⁵⁴. Agenti in policisti so preiskali njihove domove ter pri Marti Kremžarjevi našli rokopise partizanskih pesmi: Internacionalo, Bilečanko in Nabrusimo kose, pri Tavčarju pa 2 sumljivi knjigi. Na policiji so jih pretepali in izsiljevali priznanja, zato je Leopold Tavčar po drugem zaslišanju, čeprav spremljan od agentov 5. maja ob 17.15 skočil skozi okno drugega nadstropja na dvorišče kvesture in se ubil.⁵⁵

Solzana Starc je 30. aprila zvečer stresla letake po centru mesta po Prešernovi (danes Čopovi) po ulici 3. maja (danes Cankarjeva) in Kersnikovi, kjer pa sta jo zajela 2 skrita belogardista in jo izročila agentom 2. policijske postaje. Pri osebni preiskavi so našli v njeni torbi polno letakov, nekateri z inicialkami: W TITO in KPS z rdečo zvezdo, srpom in kladivom, OF in druge v jugoslovanskih nacionalnih barvah in napisom »mir-kruh«. Priznala je, da je pest letakov že stresla po cesti. Na vprašanje, kje jih je dobila, ni hotela povedati ničesar, šele na drugem zaslišanju je povedala, da jih je dobila od neznanega moškega.⁵⁶

Na ulici divizije Isonzo (danes Topniška) je vojaška patrulja aretirala Karla Umeka. Bil je pijan (ali se je samo pretvarjal). Ko so se mu približali vojaki, je odvrget zavoj z nekaj papirja, med katerim pa so bili skriti letaki z gesli »pace pane, a casa«, ter inicialkami SSSR z rdečo zvezdo ter srpom in kladivom. Vojaško vojno sodišče je po dolgotrajnem zaslišanju 22. junija 1943 izreklo sodbo in obsodilo Mileno Lipovšek, Marto Kremžar, Stanka Ježa, Cirila Travna in Solzano Starc na po 12 let zavora, Karla Umeka na 5 ter Edvarda Zagoriška na 6 ter Vlasto Cibic na 14 let zavora.⁵⁷ Agenti policije so 20. aprila zvečer ujeli tudi Marijo Korenčan v trenutku, ko je večino letakov že odvrгла po Tobačni ulici. Na zaslišanju je povedala, da jih je stresala na obeh straneh Tobačne ulice, dobila pa jih je, in sicer okoli 200, od ing. Antona Ditricha. Zato so aretirali tudi njega in njegovo ženo Pavlo Podboj. Na sodišču so priče izpovedale (priči sta bila: poveljnik javne varnosti dr. Salvatore de Simone in njegov namestnik dr. Antonio Canziano), da so bili na Tobačni ulici že prej večkrat potreseni oz. najdeni prevratni letaki, zato so bili prav za 1. maj tam na preži. Vojaško vojno sodišče je Marijo Korenčan obsodilo na 12 let, ing. Antona Ditricha na 6 let zavora, njegovo ženo Pavlo Podboj pa so zaradi pomanjkanja dokazov izpustili.⁵⁸

30. aprila zvečer je italijanska patrulja presenetila trojko, brata Romana in Stojana Kržana ter Dragana Honzaka na akciji na ulici 3. maja. Ker pri njih niso našli sumljivega gradiva, so jih izpustili.⁵⁹

Zvečer pred 1. majem ob 21.30 je italijanski vojak Blasco iz 3. comp. 51. reg. v Šolski ulici opazil sumljivega človeka, ki je iz aktovke potegnil kos papirja, ko pa je zagledal vojaka, je skušal zbežati. Ko je vojak zagrozil, da bo streljal, se je neznanec ustavil. Na karabinjerski postaji 17 so ugotovili, da je to Adolf Jamnik, uslužbenec cestne železnice. Pri osebni preiskavi so našli pri njem propagandne letake, pisane v italijanskem jeziku naslovljene na italijanske vojake, podoficirje, oficirje in vojsko.⁶⁰

Po zaslišanjih in dobljenih informacijah je policija 3. maja aretirala tudi Darjo Ravnihar, ko je šla k Mariji Nagrašek. Pri preiskavi Nagraškove hiše so našli ok. 50 brošur Naša žena in nekaj drugega gradiva, vse prevratne vsebine. Zato je bil aretiran tudi Ignacij Nagrašek in Marija Klopčar.⁶¹

Posebne kolesarske patrulje 79. čete telegrafistov s sedežem pri Sv. Jakobu so izjemno strogo kontrolirale to območje v noči od 30. aprila na 1. maj. Ena od patrulj je ob 22. uri zasačila Karlo Potočnik, ki je na Galusovem nabrežju stresala

prevratne letake. Zjutraj 1. maja pa je ena od patrolj iste čete našla večje število letakov pred hišami na Hrenovi št. 14 in 16 pod oknom Pine Zgajnarjeve in Jožeta Lekšeta. Preiskali so obe hiši in našli še več letakov. Patrolja je oba imenovana aretirala in predala poveljstvu karabinerjev divizije Cacciatori delli Alpi.⁶²

Kot je iz povedanega razvidno, so navedene in opisane pretežno tiste akcije, ki jih je registriral in ugotovil italijanski okupator in pri dejanju tudi zalotil nekatere posameznike ali skupine. Vemo pa, da je večina uspešno in srečno opravila svoje naloge in se potem tudi srečno umaknila.

Eno od takih opisuje v svojih spominih Zinka Čotar:

»V napetem ozračju smo pričakovali večer pred 1. majem. Vsi aktivisti smo dobili po liniji KP nalogo, naj v čim večjem obsegu izvedemo prvomajske akcije, da s tem čimbolj vznemirimo okupatorja, ljudstvu pa vlijemo novega poguma za še večji odpor. Priprave so tekle že teden dni prej. To je bilo pisanje in slikanje.

Pojačane italijanske patrolje so imele nalogo brezpogojno streljati na vsakogar, ki bi bil po policijski uri še na cesti. Že v mraku so zagoreli kresovi, kot stražni ognji po bližnjih in daljnih hribih, v znamenju, da smo tu...

Zvezdnata noč. Ob 10^h sva šla z možem iz hiše, prek polja do Šmartinske ceste, mimo šole proti Jaršam in kakih 200 m posula z listki s parolami in zastavicami, nato še ulice do Pokopališkega zidu in »Tobruka« na Šmartinski cesti, kjer je bilo italijansko protiletalsko oporišče.

Glavna naloga je bila obesiti 2 m dolgo delavsko zastavo na električni vod ob cesti. Bila sem na straži, mož pa je poiskal primeren kamen, ga navezal na vrvico ob palici na koncu zastave in ga vrgel na žico. Prvi met ni uspel. Zaslišala sva korake patrolje. Pobrala sva zastavo in se skrila na njivo ob cesti. Patrolja je res prišla, se razgledovala in po krajšem času odšla. Potem je poskus uspel. Zastava je obvisela na žici. Po njivah sva odšla domov. Drugi dan so se sončni žarki vprli v zastavo, ki je ponosno vihrala v pozdrav 1. maju. Po tej cesti je bil velik promet na letališče. Vsem mimoidočim so se iskrile oči. Bili so vsi nasmejani, z obrazov pa jim je odsevalo zmagoslavje in škodoželjnost.

Italijani so besneli, ustavljali kamione, prinesli so drogeve, da bi z njimi odtrgali zastavo, a vse zaman. Zastavo so uspeli raztrgati, a sneti je niso uspeli. Palica je bila s kamnom in vrvjo tako dobro ovita okrog žice, da je ostala z ostanki zastave še dolgo nema pričča naše akcije za 1. maj.⁶³

To je samo del akcij te velike proslave, drugi del akcij, ki jih je pripravila VOS in borbene grupe pa bo sledil v naslednji številki.

Opombe

¹ Vladimir Krivic: V Ljubljani 1943, Ljubljana v ilegali IV, str. 84, Lidija Sentjunc: Partija v borbi za enotnost osvobodilnega gibanja, Ljubljana v ilegali III, str. 52.

² Izvršni odbor OF je izdal okrožnico o razširitvi in njenem preimenovanju iz Ljudske pomoči 20. januarja 1943.

³ Izvršni odbor OF je izdal okrožnico o njenem preimenovanju 20. januarja 1943. Točka 1 pravi: Dosedanja »Mladinska organizacija OF« temelječa doslej v glavnem na združitvi mladinskih organizacij osnovnih skupin OF, se razširi na vso slovensko mladino in zato preimenuje v Zvezo slovenske mladine.

⁴ Lidija Sentjunc: Partija v borbi za enotnost osvobodilnega gibanja, Ljubljana v ilegali III, str. 32. V pismu, ki ga je tov. Lidija Sentjurčeva-Joza poslala centralnemu komiteju KPS 16. februarja 1943 je navedeno, da so število aktivistov ugotavljali zelo rigorozno, tj. vzeli so najaktivnejše mladince, a po poročilu npr. rajona Moste moramo vračunati še najmanj 800–900 mladincev, ki so pristaši ZSM, do katerih tudi prodre naša literatura, a se ne sestajajo redno. Približno isto je razmerje v ostalih rajonih; (Arhiv CK ZKS II. 1943 št. 605).

⁵ T. Ferenc, D. Jeršek, M. Luštek, Lojze Požun: Pregled pomembnejših dogodkov v l. 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1963, 1–2, str. 121, (citiram Prispevki).

⁶ Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja. XI. CA 693-II, TMG 444.1235 in 437-755, navajam: AIZDG.

⁷ Ljubljanski dnevnik 1955, št. 56.

⁸ Invalidski vestnik 1953, št. 5.

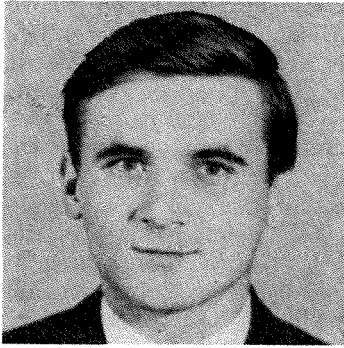
⁹ IZDG TMG 433–739.

¹⁰ AIZDG TMG 444–1195.

¹¹ AIZDG, TMG 433–772, TMG 433–789 in TMG 444–1135.

¹² Vladimir Krivic: V Ljubljani 1943, Ljubljana v ilegali IV, str. 84.

- ¹³ AIZDG, XICA 693—II.
¹⁴ AIZDG, VK 1.
¹⁵ AIZDG, XICA 693—II.
¹⁶ AIZDG, TMG, 450—1320 in TMG 458—1537.
¹⁷ AIZDG, XICA 603-II, 693-II, 674-VI, 694-II NOB-C 531-I.
¹⁸ V. Kopecky: 11. april, Invalidski vestnik 1945 št. 7, M.: Zastava na zvoniku frančiškanske cerkve, Ljudska pravica 8. maj 1955 št. 106, IZDG XICA 694-II.
¹⁹ Arhiv CK ZKS, II — 1943 — št. 1279.
²⁰ AIZDG, TMG 450—1335.
²¹ Ljubljana v slovenskih trobojkah, Slovenski poročevalec 14. aprila 1943 št. 11.
²² AIZDG XICA 693 — II.
²³ ACK ZKS II 1943 št. 602.
²⁴ Italijanska policija je namreč 3. aprila 1943 odkrila cinkografijo in tiskarno na Kodeljevem. Tako je propadla zadnja grafična tehnika v Ljubljani, ni pa prenehal izhajati ilegalni grafični tisk, kajti tiskali so ga aktivisti v ilegalnih ljubljanskih tiskarnah.
²⁵ ACK ZKS II — 1943 št. 1278.
²⁶ ACK ZKS II — 1943 — 1257.
²⁷ AIZDG XICA 674 — IX.
²⁸ ACK ZKS II — 1943 — 1257.
²⁹ AIZDG XICA 674 — VI.
³⁰ Franc Kimovec-Ziga — ustna izjava.
³¹ ACK ZKS II — št. 1279.
³² ACK ZKS — II 1943 št. 1279 in 1975.
³³ ACK ZKS II — 1943 št. 1257.
³⁴ L. Sentjunc — ustna izjava.
³⁵ T. Ferenc, D. Jeršek, M. Luštek, L. Požun: Pregled pomembnejših dogodkov v l. 1943, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1963, 1—2 str. 130.
³⁶ Povem naj, da se nekateri, ki so sodelovali v akcijah, ne morejo natančno spomniti in se opredeliti med akcijami za proslavo druge obletnice ustanovitve OF in akcijami za proslavo 1. maja. Tudi sam sem se pretežno omejil le na 1. maj kot je povedano že v naslovu sestavka in zato proslavo druge obletnice ustanovitve OF zaradi pomanjkljivih podatkov nisem prikazal tako podrobno.
³⁷ Lado Vidrajs, ustna izjava.
³⁸ Albin Ravnikar, ustna izjava.
³⁹ Marica Cepe, Ančka Cerar, ustna izjava.
⁴⁰ ACK ZKS II, 1943 — I št. 1272.
⁴¹ ACK ZKS, II — 1943, št. 1279.
⁴² Edo Brajnik-Stefan, Jože Šiška-Luka, ustne izjave.
⁴³ Mladina 1943 št. 6, gorenjska izdaja.
⁴⁴ AIZDG Genio XICA 171 — I.
⁴⁵ AIZDG, visoki komisariat f. 1 a.
⁴⁶ AIZDG VK 171 — II.
⁴⁷ AIZDG, TMG 468—1693.
⁴⁸ AIZDG TMG 447—1218.
⁴⁹ Po odredbi visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino je od 5. aprila 1943 naprej veljala v Ljubljani policijska ura od 22. ure zvečer do 5. ure zjutraj oz. od 21. ure zvečer do 5. ure zjutraj na podeželju. Javne obrate, ustanove so zapirali v Ljubljani najkasneje ob 21.30 in na podeželju ob 20.30, AIZDG VK 171 — II.
⁵⁰ Glej M. Zgajnar, Ljubljana med bunkerji in bodočo žico, Borec 1972, št. 3.
⁵¹ Albin Ravnikar-Bine, ustna izjava.
⁵² Poročilo L. Sentjunc CK ZKS 2. 5. 1943, ACK ZKS, II — 1943 št. 1272.
⁵³ (Ariella Rea je bila zaupnica fašistične federacije, ubita od bombe, ki so jo uporniki vrgli v restavracijo Italia na Gosposvetski c. Ranjene so bile še 4 osebe. Ob njenem pogrebu so fašisti razbili knjigarno v Šiški.)
⁵⁴ T. Ferenc, Dare Jeršek, I. Križnar, M. Luštek: Pregled pomembnejših dogodkov v letu 1942, Prispevki 1962 — I str. 163.
⁵⁵ Ciril Traven je deloval v OF na terenu Sv. Jakob—Poljane kot vojaški referent in intendant. 1944 pa je odšel v partizane.
⁵⁶ IZDG, TMG 464—1765.
⁵⁷ IZDG, TMG g. 470—1925.
⁵⁸ IZDG, TMG f. 470—1925.
⁵⁹ AIZDG, TMG f. 470—1925.
⁶⁰ Arhiv Zveze borcev 523—56.
⁶¹ IZDG — CCRR 245 a—V.
⁶² IZDG, TMG 464—1736.
⁶³ IZDG, Genio XICA 171 — I.
⁶⁴ Zinka Cotar, Spomini v gradivu na zbornik »Ljubljana v ilegali«.

Streljanja na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru

Gradivo

Dokumenti

Marjan Žnidarič

Hitlerjeva direktiva o ponemčenju slovenske Štajerske, v najkrajšem času in za vsako ceno, je padla na plodna tla. V okupirani Spodnji Štajerski je okupator že zelo zgodaj začel izvajati nasilje nad prebivalstvom. Za vse, ki bi na kakršenkoli način ovirali ponemčevanje in otežkočali že v letu 1941 predvideno priključitev slovenske Štajerske k nemškemu rajhu, je predvideval najstrožje ukrepe. Številne aretacije, ki so se začele že v prvih dneh okupacije, so potekale na podlagi že izdelanih seznamov »Südostdeutsches Instituta« v Gradcu. Sledile so množične deportacije v poletnih mesecih leta 1941, kar je samo še podžgalo uporniškega duha pri Slovencih. Po prvih organiziranih akcijah partizanskih enot pa je okupator posegel po najhujši obliki terorja, po streljanju talcev, kakor običajno imenujemo vsa plakatirana streljanja v okupirani slovenski Štajerski do leta 1945.

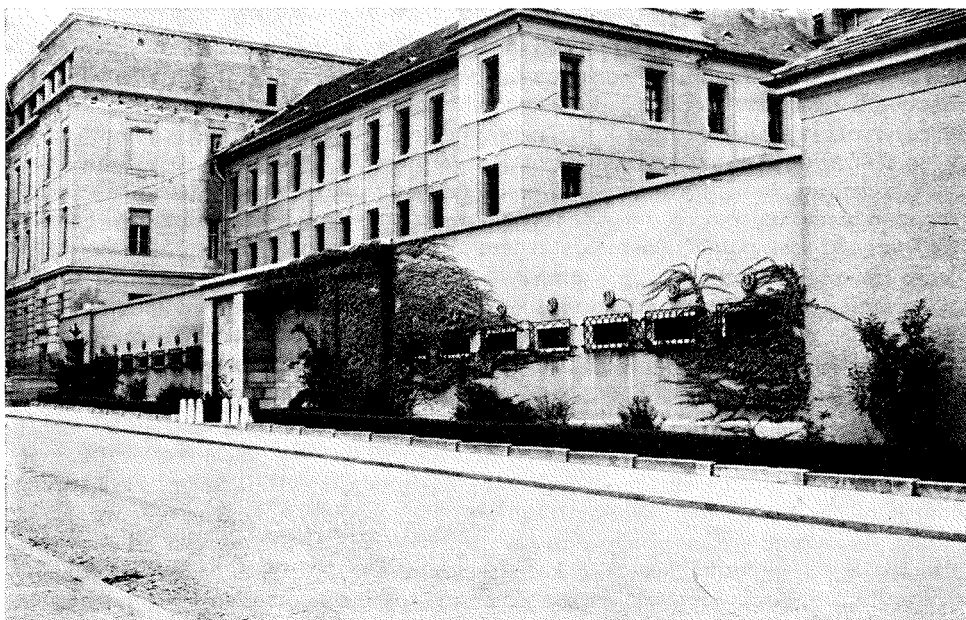
Večina streljanj leta 1941, sedem od dvanajstih, je bilo v Mariboru. Izven Maribora so Nemci ustrelili štirideset talcev: 30. julija v gozdu Dobrava pri Brežicah deset, 10. avgusta v gozdu pri Miklavžu na Dravskem polju šest (na nemškem razglasu o tem streljanju ni naveden kraj usmrtitve), 4. septembra v Celju deset, 17. septembra v Trbovljah štiri in 10. oktobra v Šoštanju zopet deset talcev. V sedmih streljanjih na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru je padlo sto štiriintrideset talcev, in sicer: 24. avgusta deset, 25. avgusta trije (obe streljanji sta plakatirani na skupnem razglasu), 23. septembra zopet deset, 21. oktobra šest, 30. oktobra trideset, 15. novembra petintrideset in 27. decembra štirideset talcev.¹

Nemci so se izraza »talec« izogibali in ga le redko najdemo v nemških dokumentih. Prvič se pojavi ta izraz v okrožnici glavnega državnega varnostnega urada (Reichsicherheitshauptamt) z dne 30. junija 1941, v kateri so navodila za posebno obravnavo tujerodnih nasilnikov, saboterjev in plenilcev v zasedenih področjih Spodnje Štajerske, Južne Koroške in Kranjske, ko med drugim pravi: »... Načelno je treba nasilnike, saboterje in plenilce le tedaj predložiti za posebno obravnavo, če je delikt posebno pomemben in je posebna obravnava iz varnostno policijskih vzrokov za prestrašenje prebivalstva neodloljivo potrebna. Če zločina ali sabotaže ali podobnega primera ni mogoče povsem razjasniti in se storilca ne da dognati, je mogoče predlagati kot talce (als Geiseln) tudi do dvajset oseb za posebni postopek. Kot talci pridejo v poštev za posebni postopek predvsem tiste osebe, ki so politično ali kriminalno zelo obremenjene, ali pa pripadajo življenjskemu krogu domnevnega storilca. Toda tudi, če je storilec znan, je mogoče kot talce predlagati druge osebe, če je to potre-

bno iz preventivnih razlogov...«² Ta okrožnica predstavlja torej nekakšno osnovo za streljanje talcev. Na Spodnjem Štajerskem so jo Nemci s pridom uporabljali, nekoliko prilagojeno specifičnim razmeram. Tu namreč streljajo ljudi, ki neposredno z določeno akcijo, ki je navedena na razglasu, niso povezani ali pa zelo redko, so pa »politično zelo obremenjeni« kot je napisano v navodilih. Nikoli pa niso zajeli v ta streljanja kriminalcev in tudi predlagano število dvajset so že v obravnavanem razdobju trikrat, pozneje pa še večkrat presegli.

Z institucijo talstva se ne srečamo tokrat prvič v zgodovini, ampak ga zasledimo že mnogo prej. Močno pa se je jemanje talcev razširilo v drugi polovici 19. in v 20. stoletju na ozemljih okupiranih dežel. Nemci so jemali talce že v prusko-francoski vojni leta 1870, še bolj pa v prvi in drugi svetovni vojni. V drugi svetovni vojni so jemanje talcev kombinirali z represalijami. Tako je feldmaršal Wilhelm Keitel izdal 16. septembra 1941 odredbo o streljanju 50 do 100 komunistov okupirane dežele za enega ubitega nemškega vojaka. To bi naj bil preventivni ukrep za varnost pripadnikov nemških oboroženih sil. Na podlagi te odredbe so Nemci v drugi svetovni vojni ustrelili na stotisoče ljudi iz vrst civilnega prebivalstva, saj so sistem pobijanja talcev vpeljali v vseh okupiranih deželah.³ Poleg številnih političnih kaznjencev so streljali tudi mnoge, ki so bili prijeti ob uličnih racijah, ki pa z odporniškim gibanjem niso imeli nobene zveze. Tudi ta streljanja so objavljali s plakati, na katerih so bila hkrati še imena talcev, ki bodo ustreljeni, če se ne bodo izpolnjevali nemški ukazi.⁴ Nekaj podobnega so bila množična streljanja v zahodni Srbiji jeseni 1941, ko je moralo pred puške na tisoče nedolžnih žrtev. Pri teh gre za klasične talce, medtem ko za streljanja v Mariboru, vsaj v letu 1941, to nikakor ne velja, če vemo, da je talec oseba, ki s svojim življenjem zagotavlja izvedbo kakega mednarodnega dogovora ali izpolnitev dane obljube in katere življenje zagotavlja varnost prebivalstva in premoženja ene od vojskujočih se strani. Vprašanje je, ali je bilo po mednarodnem vojaškem pravu jemanje talcev v drugi svetovni vojni dovoljeno. Komisija za ugotavljanje zločinov, formirana na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni, je sestavila seznam vojnih zločinov in mednje uvrstila tudi streljanje talcev. Ob koncu druge svetovne vojne je bilo streljanje talcev ponovno uradno proglašeno za vojni zločin. Četrta ženevska konvencija o zaščiti civilnega prebivalstva v primeru vojne iz leta 1949 pa je izrecno prepovedala jemanje talcev in represalije proti njim. Nihče ne more biti kaznovan za dejanje, katerega ni sam storil, ali pomagal drugemu, da ga stori.⁵

Tudi na štabnih razgovorih nemških veljakov v okupirani Spodnji Štajerski v Mariboru in pozneje v Gradcu, kjer so redno poročali o streljanjih, ne govore o talcih, ampak o osebah, ki so bile ustreljene kot povračilni ukrep, kot odgovor na partizanske, sabotažne akcije, likvidacije ali po posebnem postopku. Vse osebe, ki so bile ustreljene, so bile bolj ali manj tesno povezane z osvobodilnim gibanjem. Res pa je, da Nemci niso ustrelili nikogar, ki so ga prijeli kot sodelavca osvobodilnega gibanja in mu tega ne bi tudi dokazali. Tajna državna policija (gestapo) pri komandantu varnostne policije in varnostne službe je 14. avgusta 1941 izdala okrožnico o aretacijah zaradi maščevanja po uporniških sabotažnih akcijah, ki jo je podpisal Lurkerjev namestnik SS-Sturmbannführer dr. Machule. To okrožnico je Machule že 16. avgusta 1941 dopolnil in ukazal, da se morajo povračilni ukrepi izvesti po izvedenih sabotažnih akcijah brez odlašanja in da je treba pri izbiri oseb, ki bodo aretirane, stopiti v stik s krajevnimi organizacijami Štajerske domovinske zveze. Machule je tudi ukazal, da je treba aretacije z imeni aretirancev objaviti z razglasi v nemškem in slovenskem jeziku. 24. septembra 1941 pa je določil, da je treba osebe, ki so bile aretirane kot talci, zaradi povračilnih ukrepov, naslednji dan poslati v zapore na Borl. V zvezi z navedenimi ukazi imamo za leto 1941 registrirane tri primere aretacij na Spodnjem Štajerskem, v katerih so bile civilne osebe prijete kot talci, toda niso bile ustreljene. Tako je bil 13. septembra 1941 pri postaji Videm-Krško miniran železniški most, za kar so v Krškem aretirali deset oseb. Na rdečem razglasu, s katerim so bile objavljene te aretacije s podpisom komandanta varnostne policije in var-

Sodni zapori v Mariboru, kjer je bilo ustreljenih največ talcev na slovenskem Štajerskem

nostne službe, je bilo v skladu z Machulejevo okrožnico z dne 16. avgusta 1941 zapisano: »Nadaljnja usoda prijetih oseb je odvisna od preiskave. Pri vsaki naslednji sabotaži v tej občini in okolici bode nadaljnjih deset oseb aretiranih...« Orožniška postaja Krško je 13. septembra 1941 poročala, da je gestapo iz Brežic aretiral deset oseb kot talce. Na razglasu o aretaciji navedenih oseb ni na razglasih o usmrtitvah talcev in torej niso bili ustreljeni.⁶ Drugi takšen primer imamo iz Ruš, ko je v spopadu Pohorske čete z nemško policijsko patroljo v bližini Ruške kočje na Pohorju padel rezervni policist Rudolf Schneider.⁷ Ruška orožniška postaja poroča v svojem poročilu dne 26. septembra 1941 o tem naslednje: »3. 9. 1941 je član pohorske tolpe ustrelil organa zaščitne policije, ko je patroljiral v bližini Ruške kočje. Sporazumno z gestapovsko postajo v Mariboru smo v mesecu septembru na področju tukajšnje orožniške postaje zajeli kot talce 16 oseb.«⁸ Iz vpisne knjige mariborskih sodnih zaporov je razvidno, da je bilo pripeljanih iz Ruš le deset in ne šestnajst talcev, ki so ostali v zaporu do 24. septembra in bili nato izpuščeni. Res pa je, da so Nemci 4. septembra 1941 v Celju ustrelili deset političnih zapornikov kot represalijo za zgoraj omenjeno akcijo. Tretji primer talcev, ki niso bili ustreljeni, so aretacije v Mozirju oktobra 1941. Potem ko je skupina borcev Štajerskega bataljona izvedla v noči na 23. oktober 1941 rekvizicijo pri bukovinskem Nemcu Erbertu v Mozirju, je mozirski okupatorski župan v poročilu o tej akciji omenil, da ne more dati talcev, ker nima slovenske inteligence in komunistov.⁹ Mozirski župan je torej bil prepričan, da gre pri usmrtitvah na Spodnjem Štajerskem za prave talce in se je bal odmeva pri prebivalstvu, če bi aretiral nedolžne žrtve. Sele v poznejših instrukcijah iz Celja so ga poučili, da na Spodnjem Štajerskem še ni bil ustreljen niti eden pravi talec.¹⁰ Vendar iz poročila šefa varnostne policije in varnostne službe Reinharda Heydricha nemškemu zunanjemu ministru Joachimmu von Ribbentropu z dne 4. decembra 1941 vidimo, da so v Mozirju po omenjeni akciji za represalijo vseeno prijeli deset oseb.¹¹ Z okrožnico tajne državne policije pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski z dne 8. januarja 1942 so bila navodila za take vrste are-

tacij preklicana.¹² V Mariboru, oziroma na Spodnjem Štajerskem, gre torej vseskozi le za represalije nad političnimi jetniki in ne za talce v pravem pomenu besede. Lahko rečemo, da gre za kombinacijo sistema talstva in represivnih akcij proti pripadnikom osvobodilnega gibanja. Elementi talstva se kažejo v načinu eksekucije in v nava-
janju vzrokov zanjo, medtem ko iz ugotovitev, kaj in kdo so bili ustreljeni, sledi, da so to izključno samo politični jetniki in ne pravi talci. Ob tem se vsiljuje vpra-
šanje, zakaj so Nemci streljali samo politične zapornike in ne tudi klasičnih talcev. Verjetno nismo daleč od resnice, če rečemo, da iz povsem taktičnih razlogov. V Spod-
nji Štajerski kot potencialnem sestavnem delu nemškega rajha so želeli ohraniti
javno mnenje na svoji strani, s čimer bi dokazali, da gre res za spontani proces
regermanizacije dežele. Istočasno pa so se hoteli čimprej in na utemeljen način zne-
biti vseh, ki so ta proces ovirali. Zato so ubijali samo tiste, ki so bili nasprotniki
nazizma. Da so nekoga označili kot takega, je zadoščala že malenkost.

Izследovanje in odkrivanje pristašev narodnoosvobodilnega gibanja in partizan-
skih enot je bila osnovna naloga varnostne policije in varnostne službe. Posle var-
nostne policije in varnostne službe je v okupirani Spodnji Štajerski izvrševal koman-
dant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem. Prvi koman-
dant je bil SS-Standartenführer Otto Lurker (do marca 1943). Glavna njegova naloga
je bila, da z vsemi sredstvi podpre in zavaruje delo šefa civilne uprave pri »regerma-
nizaciji« Spodnje Štajerske.¹³ Vse kazenske zadeve, tako politične kot kriminalne,
v okupirani Spodnji Štajerski so spadale v pristojnost komandanta varnostne poli-
cije in varnostne službe, ki je že leta 1941 ustanovil za nepolitične kazenske zadeve
poseben kazenski oddelek, kjer sta posamezne delikte obravnavala sodnik posamez-
nik in senat. Proti odločitvi kazenskega oddelka ni bila dovoljena pritožba ali priziv.
Politične kazenske zadeve pa niso spadale v pristojnost tega oddelka. Reševal jih je
urad gestapa (tajne državne policije) pri komandantu varnostne policije in varnostne
službe. V tem uradu je lahko vsak referent gestapa izrekel kazen zaščitnega zapora
do 21 dni ali odgon v koncentracijsko taborišče. Referenti so tudi dajali predloge za
usmrnitev, potrjeval pa jih je komandant varnostne policije in varnostne službe
Lurker sam. Šef civilne uprave Uiberreither pa je imel pravico do pomilostitve.¹⁴
Sodba je bila pravnomočna z Lurkerjevim podpisom. Ta postopek je bil nezakonit,
saj so bili zaporniki na milost in nemilost prepuščeni gestapu, brez možnosti obr-
rambe in pravice pritožbe. Oseb, katerih usmrnitev so nacisti objavili z razglasi, ni
obsodilo nobeno sodišče. Medtem ko so na Gorenjskem že poleti 1941 ustanovili po-
sebno sodišče za sojenje komunističnim elementom, na Spodnjem Štajerskem vse
do aprila 1943 ni bilo rednega sodstva. Streljali so le na podlagi odredb šefa civilne
uprave Uiberreitherja, ki je tudi podpisoval razglase o usmrtitvah do 13. maja 1942,
na vseh poznejših razglasih pa je podpisan višji vodja SS in policije v XVII. vojaškem
okrožju Erwin Rösener. Sicer pa je bilo pravosodje zaradi močnega narodnoosvobo-
dilnega gibanja vse čas izven pristojnosti nemške pravosodne oblasti in je bilo pred-
vsem orodje za zatiranje odpora.¹⁵

Že v odredbi šefa civilne uprave z dne 14. aprila 1941, ki je splošnega značaja, je
v 9. členu rečeno: »Vsaka prekršitev mojih odredb bo kaznovana z denarno ali zapor-
no kaznijo v neomejeni višini. Proti kaznovanju ali ukrepom ne obstoji nobeno pravo
sredstvo.« Že v tej odredbi se odreja za posebno hude primere smrtna kazen.¹⁶
Sledi ji odredba z dne 17. maja 1941 o orožju, municiji, razstrelivu in vojni opremi, ki
zahteva, da se mora vse strelno orožje takoj oddati. Prestopki te odredbe se kaznujejo
po 9. členu odredbe z dne 14. aprila 1941.¹⁷ Ko so se začele množiti sabotažne akcije
proti okupatorju in je ta že registriral obstoj in delovanje prvih partizanskih čet, je
izdal šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko 16. avgusta 1941 novo odredbo, ki je na-
povedovala množično nasilje v boju proti osvobodilnemu gibanju in na osnovi katere
se je opravilo prvo in vsa nadaljnja streljanja političnih zapornikov v Mariboru. Ker je
šef civilne uprave odslej politične zločine označeval v glavnem za zločine proti svoji

odredbi z dne 16. avgusta 1941 in tako tudi pravno utemeljeval streljanja na razglasih, citiram omenjeno odredbo v celoti:

»Odredba ob priliki nastopanja posameznih oboroženih komunističnih sodrg, odrejam za varstvo prebivalstva na podlagi podeljenega mi pooblastila:

1) kdor se udeleži oboroženega sestanka, bo po odredbi z dne 14. aprila 1941 obsojen na smrt. Isti kazni podleže, kdor članom takih sodrg nudi bivališče, jih prekrbuje z živili ali na kakršenkoli način podpira ter je z njimi v zvezi. Premoženje teh upornikov, njihovih pomagačev in družin bo odvzeto. Kdor ve za delovanje teh sodrg in ne obvesti najbližje policijske postaje, bo kaznovan z najtežjimi kaznimi.

2) kdor kljub prepovedi poseduje strelno orožje, municijo, vojno opremo in razstrelivo, bo po odredbi z dne 17. 5. 1941 kaznovan s smrtjo. Isti kazni podleže po odredbi z dne 14. 4. 1941, kdor se udeleži sabotaže ali s požigom uniči zalogo žetve.

3) osebe, ki so po 6. aprilu 1941 pobegnile iz Spodnje Štajerske, ali ki so bile izseljene in se brez dovoljenja vrnejo na Spodnje Štajersko, bodo strogo kaznovane. V posebno težkih primerih se lahko izreče smrtna kazen. Isti kazni podleže, kdor iz inozemstva, brez potrebnih listin (Grenzübertrittspapiere) prekorači mejo. Obmejni organi morajo vse take poskuse z orožjem preprečiti.

4) vsi vodje obratov morajo nepravilne izostanke delavcev z delovnih mest takoj javiti najbližji policijski postaji.

Prekršitve bodo kaznovane.«

Ta odredba je bila objavljena 18. avgusta 1941 v odredbenem in uradnem listu šefa civilne uprave,¹⁸ hkrati pa je bila natisnjena na dvojezičnem plakatu.

Na podlagi naštetih odredb so Nemci izrekli in izvajali smrtne kazni vse do Lurkerjevega odhoda marca 1943. Na razglasih o streljanjih te odredbe, z izjemo prvega streljanja 30. julija 1941, kjer je zapisano, da so ustreljene osebe prekršile odredbo z dne 17. maja 1941, niso citirane. Jasno pa so razvidne iz obrazložitev streljanj. Kljub temu, da so nacisti za vzrok usmrtilve političnih jetnikov navajali kršitev odredb šefa civilne uprave z dne 17. maja in 16. avgusta 1941, pa je vsekakor najmočnejši element talstva razviden iz nacističnih obrazložitev skupinskih usmrtitev političnih jetnikov; te so namreč neposredno ali posredno okvalificirali kot povračilne ukrepe, kot maščevalne akcije. Podobno se je v okrožnici izrazil Otto Lurker, ko je zapisal, da so bila streljanja le »varnostno policijski ukrepi, ki jih ni enačiti s sodbami«. Opravka torej nimamo s sodnim postopkom, ampak s policijsko upravnim, ki ga je spremljalo strašno mučenje in izsiljevanje.¹⁸

Zasliševanja političnih jetnikov v Mariboru leta 1941 so bila na uradu komandanta varnostne policije in varnostne službe v Aškerčevi ulici, kamor so jih gonili iz sodnih zaporov. Prvotno so bili sodni zapori enako kot moška kaznilnica namenjeni le za jetnike-kriminalce, toda na pritisk gestapa so začeli sprejemati vanje tudi politične jetnike. Formalno pa sodni zapori z gestapom niso imeli stika, čeprav je obstajala v jetnišnici pisarna gestapa. Imela je zgolj nalogo nadzirati obiske in korespondenco političnih jetnikov.¹⁹ Kmalu pa so začeli tudi tu zasliševati jetnike, pri čemer se je gestapo posluževal najbrutalnejših metod. V posebnih primerih so jetnike pošiljali še v posebni zasliševalni postopek v Gradec. V sodnih zaporih v Mariboru je bilo sprva, dokler so bili domači uslužbenci še v večini, ravnanje s političnimi jetniki povsem korektno. Mnogi pazniki so celo pomagali jetnikom, zato jih je okupator začel kazensko premeščati. S prihodom paznikov iz Nemčije in Avstrije pa so se razmere močno poslabšale, saj so ti na jetnikih izkazovali ves svoj sadizem.²⁰

Pri vseh sedmih streljanjih v Mariboru leta 1941, ki so bila izvršena po izidu odredbe z dne 16. avgusta, je zveza med partizansko akcijo in usmrtitvijo talcev očitna. To se najbolj vidi iz obrazložitev na razglasih, čeprav ne navajajo direktno, da bi bile navedene osebe ustreljene v povračilo za partizanske akcije. Izjema je le razglas z dne 30. oktobra 1941, ki edini vsebuje besedo »zato«. Vsako streljanje so

Nemci namreč utemeljevali s kako večjo partizansko akcijo. Iz doslej povedanega pa sledi, da takšna akcija ni mogla biti vzrok za streljanje, ampak le povod, pod krinko katerega so izvrševali množične likvidacije pripadnikov osvobodilnega gibanja. Niso se pa Nemci držali kakega stalnega ključa pri razmerju med na razglasih navedenimi nemškimi izgubami in številom usmrčenih talcev. Poprečno razmerje leta 1941 v Mariboru je bilo 1 : 8, kar je bilo še daleč od poznejših, ko je v enem primeru (22. julija 1942 v Celju) razmerje znašalo celo 1 : 100. Največje razmerje leta 1941 je bilo 27. decembra 1 : 13, najmanj pa 21. oktobra 1 : 3.

Poglejmo sedaj, na kaj so nacisti oprli postopek pri izrekanju smrtnih kazni za posamezna streljanja v Mariboru leta 1941 in kaj so ustreljene žrtve pomenile za osvobodilno gibanje na slovenskem Štajerskem. Ob prvem streljanju na Spodnjem Štajerskem, ko so bili 30. julija 1941 v gozdu Dobrava pri Brežicah ustreljeni člani krške uporniške skupine ter Ivanka Uranjek, ki je tej skupini prinesla propagandno gradivo in ko so jih Nemci zajeli dan prej, je Lurker poročal državnemu šefu varnostne policije in varnostne službe, da je bila ta skupina ustreljena po povelju šefa civilne uprave Uiberreitherja. Podobno se je izrazil Lurker tudi o drugem streljanju, ki je bilo 10. avgusta 1941 v Miklavžu na Dravskem polju, češ da je bilo šest oseb ustreljenih po odredbi šefa civilne uprave. Iz tega bi lahko sklepali, da je prvi dve streljanji, ki sta bili izvedeni še pred odredbo z dne 16. avgusta 1941, neposredno odredil šef civilne uprave. Z večjo gotovostjo to lahko trdimo le za prvo streljanje.²¹

Prvi streljanji na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru 24. in 25. avgusta 1941 pa so Nemci utemeljili takole: »Zaradi udeležbe pri banditskem napadu, izvršenem 11. avgusta 1941 na orožnika v Ribnici, zaradi udeležbe pri napadu sodrge na orožnika in stražo podjetja v Zagorju, izvršenem 9. avgusta 1941, končno zaradi udeležbe pri komunističnih spletkah in zaradi nedovoljene posesti orožja kakor tudi zaradi pripravljanja sabotažnih akcij so bili dne 24. in 25. avgusta 1941 ustreljeni:« (sledijo 13 imen).²² To sta bili prvi večji akciji štajerskih partizanov. Napad na orožniško postajo Ribnica na Pohorju je izvedla v noči od 11. na 12. avgust Pohorska četa. Akcija je bila dobro pripravljena, vzpostavljen je bil stik s terenom, zlasti s partijsko organizacijo v Ribnici na Pohorju. Velik uspeh je bil v tem, da sta padla v spopadu s partizani prva Nemca v okupirani slovenski Štajerski, ribniški župan Wilhelm Witzmann in poveljnik krajevne orožniške postaje Ortsgruppenführer Alfred Pildner, medtem ko je bil pomožni policist Zacharias hudo ranjen. Nemci so besneli, prehajkali so Pohorje, toda čete niso mogli najti. Zato so se lotili Ribnice, napravili v vasi in okolici blizu sto hišnih preiskav, v mariborske zapore so odpeljali 18 oseb, med njimi 11 premožnejših vaščanov, ki so bili določeni kot talci. Dejansko pa je bil 24. avgusta od teh v Mariboru ustreljen samo sekretar partijske celice v Ribnici na Pohorju Edi Grubelnik.²³ V noči od 8. na 9. avgust 1941 pa je revirska četa napadla orožniško postajo in rudniško stražo v Zagorju. Huje ranjen je bil nemški orožnik Otto Tharr.²⁴ O napadu na Zagorje, ki je bil prva večja partizanska akcija v Sloveniji, je poročal tudi šef varnostne policije in varnostne službe Reinhard Heydrich nemškemu zunanjemu ministru Joachimumu von Ribbentropu v svojem poročilu z dne 24. oktobra 1941, v katerem pravi, da so enega komunista na begu ustrelili, šest drugih pa prijeli in usmrtili.²⁵ Od teh so tri ustrelili v Mariboru že 24. avgusta 1941. Med prvimi talci v Mariboru so bile torej štiri žrtve, katere so Nemci označili kot neposredno vpletene v akcije, ki so jih navedli kot vzrok za streljanje. Nasploh je bilo o streljanjih v Mariboru 24. in 25. avgusta 1941 že veliko napisanega. Nastale so prave legende o junaštvu teh borcev za svobodo, ki so s prezirom gledali smrti v oči. Navedimo odlomek in pretresljive izpovedi priče Rudija Štrausa v knjigi Franceta Filipiča, Prvi pohorski partizani, ki je z okna svoje celice bil priča strahotnega dogodka. »Zvečer okrog devetih²⁶ so pripeljali na dvorišče Slavo Klavoro in druge obsojence. Ob zidu nasproti zloženih drv je stala podolgovata miza, nad njo pa so bili montirani reflektorji. Nekdo med Nemci je obsojenim prečital smrtno obsodbo. Obsojenci so morali stati ob zidu, kjer je bila včasih porotna dvorana. Držali so roke

kvišku in morali gledati v zid... Potem so začeli vsi peti začetek internacionale... Prvih pet je moralo stopiti pred drva... Trupel, ki so padla, Nemci niso niti umaknili, temveč postavili kar druge talce obnje... Gestapovci so pristopili vsak k nemu obsojencu in jim zavezali oči s črno ruto. Klavora je stala tam, v balonskem plašču, razoglava in pela. Ko ji je gestapovec zavezal oči, si je strgala črn trak z obraza in celo z roko si je počistila po plašču na ramenu, kjer se je je dotaknila gestapovčeva roka... Ko je stopil zdravnik k Slavi Klavori, je odkimal z glavo, češ da še ni mrtva, pa je tudi ona dobila milostni strel.« Že dopoldne pa so morali kaznjenci zložiti drva pred zid, da bi ga obvarovali pred krogli, tla pred drvni pa so posuli z žagovino. Na drugi strani dvorišča so postavili majhno tribuno in na zidove namestili reflektorje. To priča, da so Nemci dali prvemu streljanju talcev v Mariboru poseben poudarek. Zamislili so si ga kot pravo gledališko predstavo, na katero so povabili številne nemške veljake iz Maribora in tudi od drugod. Močno so zastražili vse dohode k sodišču in bližnje ulice. Baje so ves potek streljanja tudi filmali. Eksekucijo je vodil komandant varnostne policije in varnostne službe Otto Lurker sam.²⁷ Ugotavljanje ustreljenih žrtev je možno na podlagi tiskanih razglasov z imeni ustreljenih, ki jih je okupator lepil po Spodnjem Štajerskem po vsakem streljanju, na podlagi mrtvaških naznanil, ki jih je gestapo pošiljal mestnemu matičnemu uradu v Maribor in za leti 1941 in 1942 tudi na podlagi seznama, ki se je našel pri komisarju za utrjevanje nemštva v Mariboru pod naslovom: Seznam na Spodnjem Štajerskem ustreljenih komunističnih zločincev.²⁸

Pod strelji, ki so prvič zapeli svojo smrtonosno pesem na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru, so omahnili v smrt številni organizatorji osvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem. Med njimi trije narodni heroji (Slavko Šlander, Slava Klavora in Franjo Vrunč), nekaj borcev prvih partizanskih enot v severni Sloveniji ter terenskih aktivistov. Slavko Šlander, takratni sekretar pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za severno Slovenijo in član centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, skupno z Milošem Zidanškom in Leonom Novakom najzaslužnejši za zgoden začetek oborožene vstaje na Štajerskem, je prav gotovo najpomembnejši med njimi. Gestapo ga je aretiral 7. avgusta 1941 ob prvem večjem okupatorskem vdoru v vrste odporniškega gibanja v Mariboru, ko je skušal rešiti pravkar aretirano Slavo Klavoro. Tega dne je bilo v stanovanju Mare Cepičeve aretiranih 16 ljudi. Šlandra so prijeli pod imenom Franz Weber in to ime je natisnjeno tudi na razglasu o streljanju, ni pa bilo vneseno v mrliško knjigo na matičnem uradu, iz česar se da sklepati, da so Nemci zvedeli za Šlandrovo pravo ime šele v noči, ko je bilo streljanje in je Šlander bil dejansko že ustreljen. Študentka Slava Klavora, sekretarka pokrajinskega komiteja SKOJ in članica pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za severno Slovenijo, je postala simbol neustrašnosti in upornosti. Njenega sodelavca Svetozarja Kočevarja, skojevca, ki so ga skupno z Bojanom Ilichom v zadnjem trenutku črtali s seznama potnikov, ki so odšli 23. avgusta 1941 s transportom političnih jetnikov v koncentracijsko taborišče Mauthausen, so prijeli, ko je vdrl v zaplenjen Černičev sanatorij v Mariboru, da bi prišel do sanitetnega materiala za partizane. Učitelj Franjo Vrunč, celjski partijski funkcionar in komandir 1. celjske čete, je bil prijet v Slivnici pri Celju, potem ko sta bila s Petrom Stantetom izdana. Študent medicine Jože Tovornik iz Rimskih Toplic, eden od organizatorjev Osvobodilne fronte na celjskem območju, je bil aretiran med napisno akcijo v Migojnicah pri Celju. Pri njem so našli okoli sto letakov z naslovom »Slovinci« in knjigo »Tako se smeje Rusija«. Na zaslišanju je zelo pogumno izrazil svoje sovraštvo do okupatorja, ko je med drugim dejal: »... Letake, ki so jih našli pri meni, sem napravil sam doma. Sem zaveden Slovenec in se z zasedbo naših krajev po Nemcih ne strinjam. Slovenija pripada Slovencem in ne Nemcem. Mi lahko priznavamo na slovenski zemlji Nemce le kot goste, kot gospodarje pa nikdar. V tem smislu sem napravil te letake...« Edo Grubelnik, organizator delavcev iz jospidol-

skega kamnoloma in sekretar partijske organizacije v Ribnici na Pohorju, je bil aretiran po partizanskem napadu na Ribnico. Med ustreljenimi je bil tudi bivši oficir jugoslovanske vojske Franc Ekart iz Rogoze pri Hočah, nekaj časa komandir Pohorske čete, ki je odšel v patrolji z Gustavom Svenškom in Dragom Flisom iz tabora Pohorske čete pod Šumikom v bližino Hoč, da bi minirali železniško progo. Nemci so skupino razbili. Ekart je bil ujet 17. avgusta zjutraj, kakšen dan pozneje pa v bližini Ptuja Gustav Svenšek, medtem ko je Drago Flis Nemcem ušel. Tu sta še dva člana revirske čete Branko Babič in Polde Grahek, ki je ob napadu na Zagorje vodil enega od vodov revirske čete ter mladi Trboveljčan Jože Kovač.

Naslednji dan, ko je bilo še vse mesto pod močnim vtisom prvih strelav, so morale pred naložena drva še tri žrtve. To so bili člani lovrenške skupine (Tončka Vresnik, njen zaročenec Stanko Brezovnik in Mariborčan Franc Kolarič, ki je prišel kot poštar na lovrenško pošto), ki so jih aretirali samo dva dni pred ustrelitvijo. Partizani so se pripravljali, da napadejo žandarmerijsko postajo v Lovrencu na Pohorju in pogumni mladi ljudje so prerezali telefonske žice, da bi akcijo lažje izvedli. Našel se je izdajalec.²⁹

Med drugim in tretjim streljanjem v Mariboru so Nemci streljali še dvakrat. Najprej 4. septembra 1941 v Celju in nato še 17. septembra v Trbovljah ter ustrelili štirinajst žrtev. Plakati o streljanju v Mariboru pa so se pojavili spet 23. septembra 1941. Tega dne je okrog 6. ure zvečer moralo pred puške nadaljnjih deset žrtev. Na razglasu o streljanju je bil le podatek, da je bilo tega dne ustreljenih deset oseb. Utemeljitive na plakatu ni. Vemo pa, da so Nemci streljali kot represalijo na partizanski napad na Klopni vrh na Pohorju 17. septembra 1941. To je razvidno iz dveh nemških dokumentov. Iz poročila komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem šefu varnostne policije in varnostne službe Reinhardu Heydrichu in v poročilu le-tega zunanjemu ministru Ribbentropu z dne 7. novembra 1941.³⁰ 17. septembra 1941 je Pohorska četa na Klopnem vrhu izbojevala pomembno zmago nad oddelkom 50 mož 138. polka planinskih lovcev. Nemci so imeli dva mrtva — planinski lovec Bogusch in vodja oddelka podporočnik Schweitzer — in dva ranjena, medtem ko je pri partizanih padel Franc Soklič-Brko. Bil je prvi padli pohorski partizan.³¹ Najtežje je med Mariborčani odjeknila vest v usmrtitvi Bojana Iliča in Kristijana Palčiča. Bojana Iliča, skojevca in komunista, organizatorja prve sabotažne akcije v Mariboru v Volkmerjevem prehodu, vodjo mariborske študentske komunistične mladine, je gestapo dobil v roke ob že omenjeni aretaciji pripadnikov osvobodilnega gibanja v Mariboru v stanovanju Mare Čepičeve v Kolodvorski ulici, kjer je delovala ilegalna tehnika in kjer so se zadrževali aktivisti pokrajinskega komiteja. Ni se mu posrečilo, kot nekaterim drugim aretiranim, da bi na podlagi ponarejenih dokumentov prišel na svobodo, ker je bil že preveč kompromitiran. Bil je sicer že na spisku za Mauthausen, toda nazadnje je enako kot pred njim že Šlander in Klavora moral v smrt. Kristijan Palčič je bil Iličov sodelavec in vodja skojevske celice v železniških delavnicah v Mariboru, ki je štela okrog deset članov, ter povezan s Pohorsko četo. Nemci so ga aretirali 11. avgusta 1941. Prav tako je bil s Pohorsko četo povezan Bruno Gobec, slaščičar iz Maribora, pri katerem je bilo pomembno središče za zbiranje orožja in postojanka partizanov, ki so po kuriskih poteh prihajali v Maribor. Nemci so ga aretirali potem, ko je s skupino tovarišev hotel izprazniti bunker v Pekrah, kjer je še bilo orožje. Za ptujski okraj je pomenil veliko izgubo padec ključavničarja komunista Alojza Strafele iz Markovec, ki je bil tesno povezan z Jožetom Lackom, Zvonkom Sagadinom in Francem Osojnikom. Tragična je bila usoda bratov Kudrov iz Sv. Lenarta nad Trbovljami, ki jih je beseda izdajalca pripeljala na morišče. Najmlajši, Stanko, je bil ustreljen 17. septembra 1941 v Trbovljah, starejši trije, Ciril, Franc in Anton, pa 23. septembra v Mariboru. Med hišno preiskavo so pri Kudrovih našli skojevca Dušana Krena in kovček s perilom Tončke Čeč. To je bilo dovolj, da so morali v smrt. Med ustreljenimi 23. septembra

RAZGLAS

Radi udeležbe pri dne 11. avgusta 1941 izvršenem banditskem napadu na orožnika v **Reifnig-u**,

radi udeležbe pri dne 9. avgusta 1941 izvršenem napadu sodrge na orožnika in stražo podjetja v **Sagor-u**,

končno radi udeležbe pri komunističnih spletkah in radi nedovoljene posesti orožja, kakor tudi zaradi pripravljavanja sabotažnih akcij

so bili dne 24. in 25. avgusta 1941 ustreljeni:

Grubelnik Eduard, pomožni delavec, roj. dne 3. XI. 1911 v Reifnig-u, stanujoč v Reifnig-u,

Eckhardt Franz, pomožni delavec, roj. 14. XI. 1915 v Rogeis-u, stanujoč v Rogeis bei Kötsch,

Babič Branko, rudar, roj. dne 29. VII. 1922 v Kisovetz-u, stanujoč v Sagor-u, Kisovetz 61,

Grahek Leopold, rudar, roj. dne 22. X. 1920 v Loke, stanujoč v Sagor-u, Toplitz 112,

Tavornik Josef, djak, roj. dne 2. I. 1920 v Trifail-u, stanujoč v Römerbad-u,

Klavora Slava, dijakinja, roj. 11. V. 1921 v Marburg-u, stanujoča v Marburg-u,

Kočevar Svetozar, ključavničarski pomočnik, roj. dne 31. XII. 1922 v Marburg-u, stanujoč v Marburg-u.

Weber Franz, gozdar, roj. 17. III. 1909 v Bischofdorf-u, stanujoč v Bischofdorf-u bei Cilli,

Vrunc Franz, učitelj, roj. 12. II. 1910 v Windischgraz-u, stanujoč v Windischgraz-u,

Kowatsch Josef, pomožni delavec, roj. 3. III. 1919 v St. Lorenzen am Bachern, stanujoč v Trifail-u, Heiligenuhr,

Kolarič Franz, tkalec, roj. 20. IX. 1921 v Windisch-Feistritz-u, stanujoč v St. Lorenzen am Bachern, gostilna Koter,

Bresovnik Stanislaus, trgovski pomočnik, roj. 13. IV. 1920 v Maria Rast, stanujoč v St. Lorenzen am Bachern št. 30.

Wresnig Antonia, roj. dne 18. IV. 1914 v Maria i. d. Wüste, stanujoča v St. Lorenzen am Bachern št. 151.

**Der Chef der Zivilverwaltung
in der Untersteiermark**

Razglas o prvem streljanju v Mariboru leta 1941. Med ustreljenimi so bili narodni heroji Slava Klavora, Slavko Slander (na plakatu pod imenom Weber Franz) in Franjo Vrunc

so bili še delavec Martin Perše, bivši orožnik Dušan Rasović ter skojevec Vincenc Špegu, ki je bil prvi talec iz Šaleške doline.

Toda še tako močno okupatorjevo nasilje ni strlo odporniškega gibanja. Kljub številnim izdajam in vedno novim aretacijam so se vrste osvobodilnega gibanja

širile, množile so se akcije, posebno še po formiranju 1. štajerskega bataljona. Po partizanskem napadu na Šoštanj v začetku oktobra 1941 so razkačeni Nemci pripeljali iz mariborskih zaporov deset talcev in jih ustrelili v samem Šoštanju.

Že 21. oktobra 1941 ob pol treh popoldne so v Mariboru četrtrič streljali. Razglas navaja kot utemeljitev streljanja zopet partizansko akcijo. 17. oktobra so trije borci iz Pohorske čete Štajerskega bataljona likvidirali oskrbnika bivše planinske kočje v Šmohorju nad Laškim Ivana Krapeša in njegovo sodelavko Marijo Breclj, ki sta vohunila za partizani in ustrahovala tamkajšnje kmečko prebivalstvo, ki je že od vsega začetka podpiralo narodnoosvobodilno gibanje.³² Isto akcijo, z napačnim datumom, navaja tudi Heydrich v že omenjenih poročilih Ribbentropu. Med šestimi ustreljenimi talci sta bila tudi komunista Andrej Gulič in Štefan Balgavi. Guliča, ki je delal v železniških delavnicah v Mariboru, so prijeli 20. septembra, Balgavija, prav tako zaposlenega v železniških delavnicah, pa že v začetku avgusta, potem ko se je po razbitju pohorske partizanske skupine konec julija zatekel v Maribor. Balgavi je na zaslíšanjih klonil in marsikaj izdal, toda kljub temu so ga ustrelili. Med ustreljenimi so bili še Ivan Korošec, sodelavec osvobodilnega gibanja v Središču ob Dravi, delavec Alojz Sodin iz Stranic, Anton Šmerc, kurir in aktivist iz Celja, ki je vzdrževal stike s Celjsko četo, in Martin Šošter, član pragerske uporniške skupine.

Akcije borcev Štajerskega bataljona so se nadaljevale, zato so tudi nemški odgovori postajali ostrejši. Pri petem streljanju v Mariboru 30. oktobra 1941 je bilo ustreljenih že trideset talcev. Odslej so, kakor je razvidno iz poročil gestapa matičnemu uradu v Mariboru, streljali vedno ob dveh popoldne. Nemci so svoj zločin opravičili takole: »Dne 26. oktobra 1941 so komunistične sodrge ugrabile tri osebe ter jih na nečloveški način umorile. Zato so bili dne 30. oktobra 1941 sledeči komunistični zločinci ustreljeni (sledí 30 imen). Dalje je bilo šest komunističnih zločincev pri oboroženem uporu ustreljenih.«³³ Mišljen je napad Štajerskega bataljona na Čmakovo graščino Štrosnek pri Gomilskem 26. oktobra 1941, kar je razvidno tudi iz Heydrichovega poročila Ribbentropu z dne 4. decembra 1941. Lurker je na štabnih razgovorih to streljanje označil kot povračilni ukrep za zadnje dogodke.³⁴ Grad Štrosnek je bil last Nemcem vdanega izdajalca in kulturbundovca Ivana Čmaka. Akcija je bila pripravljena v sodelovanju s terensko organizacijo Osvobodilne fronte. Potem, ko so partizani okrog devetih zvečer obkolili graščino in razpostavili straže, so vdrlí na grajsko dvorišče in prijeli Čmaka, njegovo ženo Štefanijo, zeta Franca Rojnika ter Sturmführerja vermanšafta v Gomilskem Ivana Bobeka. Čmakovega zeta so po zaslíšanju izpustili, za druge tri pa zahtevali izpustitev desetih talcev, med njimi Leona Novaka in Jožeta Hermanka. Ker se to ni zgodilo, so po bojih na Čreti pod Zakrajškovimi pečinami Bobeka in oba Čmaka ustrelili.³⁵

Med ustreljenimi 30. oktobra 1941 jih je bilo 17, ki so imeli posredne ali neposredne zveze s pohorskimi partizani. Ustreljena sta bila dva člana Pohorske čete. Njen prvi komandir Gustav Svenšek in mitraljezec Karl Arnuš, ki so ga Nemci kmalu po njegovi vrnitvi s Pohorja konec septembra 1941 aretirali na njegovem domu v Polenškaku pri Ptujju. Velik udarec za osvobodilno gibanje v Mariboru pa je pomenila usmrtitev Leona Novaka in Jožeta Hermanka. Leon Novak je po Šlandrovi smrti prevzel funkcijo sekretarja pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije za severno Slovenijo in bil poleg Zidanška najvidnejši organizator štajerskega partizanstva. Ukvarjal se je tudi s pisanjem letakov in drugega propagandnega materiala. Aretiran je bil v času silovite nemške gonje proti pripadnikom narodnoosvobodilnega gibanja v drugi polovici septembra. Na javki v Radvanju pri Mariboru so 19. septembra skupno z njim prijeli še člana pokrajinske tehnike in kurirja Borisa Pečeta. Udarec je bil tem hujši, ker so Nemci pri aretiranem Novaku našli del arhiva pokrajinskega komiteja. Jože Hermanko, vzgojitelj komunistične mladine ter član pokrajinskega in okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije in pozneje

sekretar ljudske pomoči v Mariboru, je bil prijet ob višku aretacij v Mariboru 27. septembra 1941 na svojem domu v Smetanovi ulici. Po vojni je bil proglašen za narodnega heroja. Med ustreljenimi je bila skupina aktivistov iz Pragerskega, Leopold Čop, Alojz Brener in Mirko Kac, ki so sledili v smrt tovarišem, ustreljenim že 10. in 21. oktobra 1941, Francu in Maksu Brglezu, Francu Bizjaku in Martinu Šošterju. Aretirani so bili sredi priprav na odhod v partizane na Pohorje. Prav tako sredi priprav na odhod v partizane avgusta 1941 je bila aretirana skupina hajdinskih in tujskih aktivistov: Franc Graber, Karl Hrenič, Alojz Zajšek in Milan Ošlovnik. Prometnik z železniške postaje v Hočah Hazim Hadžihalilović je bil sekretar partijske celice v Hočah in organizator železniških delavcev na progi Maribor—Brežice. Peka Jožeta Šavoriča iz Maribora, zvestega sodelavca pohorskih partizanov, so Nemci aretirali v stanovanju Sonje Omanove v Mariboru 26. septembra 1941. Namesto v partizane na Pohorje je moral pred skladovnico drv na dvorišču sodnih zaporov. Dr. Metod Špindler, zdravnik iz Juršincev v Slovenskih goricah in študent agronomije Franc Toplak iz Mostja pri Juršincih, sta vodila močno organizacijo osvobodilnega gibanja na tamkajšnjem območju, ki je imela prek Karla Arnuša zveze celo s Pohorsko četo. Istega dne je padel tudi Špindlerjev brat Bogdan Špindler, bivši jugoslovanski oficir, ki je prišel v začetku avgusta iz Male Nedelje v Maribor, da bi bil v pomoč Milošu Zidanšku pri vojaški organizaciji. Aretirali so ga usodnega 7. avgusta v Kolodvorski ulici v Mariboru. Ivan Leskovar je bil sekretar partijske organizacije v Slovenski Bistrici. Med ustreljenimi sta bila še sodelavca osvobodilnega gibanja hlapec Jože Rus in delavec Dušan Kežman. Svojo gostoljubnost in sodelovanje s partizani Štajerskega bataljona je plačala z življenjem tudi skupina kmetov z Dobrovelj. Prvi med njimi je bil ustreljen Ivan Strožič, pri katerem je bila važna partizanska javka. Tudi osvobodilno gibanje v Celju je tega dne zadel težak udarec. Ustreljena je bila skupina aktivistov in sodelavcev Celjske čete iz Celja in okolice, v kateri so prednjačili delavci bivše Westnove tovarne, ki so stanovali v Čretu in v Teharju pri Celju. Gestapo je v njihove vrste vtihotapil svojega zapupnika in tako je prva množična izdaja v Celju pripeljala pred puške med drugimi tudi Marjana Brinovca, Vladimirja Mlakarja, brata Mihaela in Jožeta Kolška, Edvarda in Emila Goloba ter Rajka in Mirka Kresnika (ta je bil ustreljen 15. novembra), Ladislava Kramerja, Gabrijela Prezlja in Rudija Primožica. Druge je ista usoda doletela pozneje.

Šesto streljanje v Mariboru leta 1941 je bilo 15. novembra. Tokrat so Nemci število žrtev povečali na 35. Konkretnih utemeljitev za to streljanje ni bilo, kajti na razglasu o streljanju je bilo navedeno le, da so »komunistične sodrge zopet izvršile zločin ter na nečloveški način umorile pet oseb«. Malo konkretnije je omenil to streljanje Heydrich v svojem poročilu Ribbentropu z dne 30. januarja 1942, ko je navedel ustrelitev talcev kot represalijo za štiri v boju s komunističnimi tolpmi padle policiste in vojake.³⁶ Iz nemških dokumentov pa zvemo, da so v času od streljanja 30. oktobra do streljanja 15. novembra 1941 v boju s partizani padli štirje sovražniki. 1. novembra 1941 so v spopadu med borci Štajerskega bataljona in vermani ter pozneje orožništvom in policisti iz Celja v Slivnici pri Celju padli verman Alojz Gajšek, nadstražmojster motoriziranega orožništva Eisenacher in nadstražmojster Erwin Meier.³⁷ 14. novembra 1941 pa sta Anton Pečnik in Franc Lapajne na Bregu pri Polzeli ustrelila orožnika Franza Niggasa iz Braslovč. Pečnik in Lapajne sta nato padla pri poskusu umika iz obkoljene hiše.³⁸

Med ustreljenimi je bila druga velika skupina Celjanov, ki so padli gestapu v roke ob že omenjenem okupatorjevem vdoru v vrste odporniškega gibanja na celjskem območju. To so bili: Alojz Božič, Leopold Doler, Ignac Ferdič, Gabrijel Germ, Štefan Grabar, Anton Kos, Ivan Kožuh, Mirko Kresnik, Maks Leskovšek, Milan Marovšek, Ferdinand Mirt, Tomaž Pavli, Franc Stepančič in Dominik Štibel. Največ po Zorkovi zaslugi je istega dne padla tudi vrsta terenskih delavcev iz Maribora. Tako kmet Rudolf Škamlec iz Malečnika, ki je pripadal krogu krščanskih

socialistov in bil eden vodilnih organizatorjev Osvobodilne fronte na mariborskem območju, Vlado Vidav, član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije Maribor, Mirko Trebušak, prav tako iz vrst krščanskih socialistov in partizan Pohorske čete, ki se je vrnil v Maribor in nadaljeval z delom kot aktivist. Aretiran je bil šele tri dni pred ustrelitvijo. Pri tkalskem mojstru Adolfu Oberlajtu na Radvanjski cesti v Mariboru, komunistu že iz predvojnega časa, je bila javka za kurirje. Od tod so vodili tudi nove borce na Pohorje. Med ustreljenimi sta bila tudi telegrafista s tezenske železniške postaje Anton Mohar in Lojze Tomec, oba komunisti in tesna sodelavca Hazima Hadžihalilovića. Stari revolucionar Jože Zupanc je bil eden najboljših sodelavcev Rada Iršiča in član partijske celice tekstilcev. Ustreljen je bil tudi mizar Ivan Mihalinec. To je bil za že zelo razredčene vrste odporniškega gibanja v Mariboru nov udarec. 15. novembra je bil ustreljen komunist in španski borec Drago Mlakar iz Šoštanja, ki je bil tesno povezan s partizani na Pohorju. V domovino se je vrnil šele sredi avgusta in se takoj vključil v šaleško partizansko skupino. Pozneje je bil poslan na terensko delo v Maribor, kjer so ga Nemci 9. novembra prijeli in ga skupno s Štefanom Kuharjem, sekretarjem ljutomerskega okrožja Osvobodilne fronte, pripeljali v mariborske sodne zapore. Drago Mlakar je bil v vpisno knjigo mariborskih sodnih zaporov vpisan pod ilegalnim imenom Drago Petovar in pod tem imenom tudi ustreljen. Jakob Vreča iz Črešnjevca pri Gornji Radgoni se je s skupino iz Slovenskih goric 20. oktobra 1941 pri Gomilskem vključil v Štajerski bataljon. Dodeljen je bil Pohorski četi, ujet pa 1. novembra v spopadu z Nemci pri Lesičnem blizu Slivnice pri Celju. Ustreljen je bil tudi kmet Alojz Vodenič iz Murenc pri šentjanžu na Dolenjskem, pri katerem sta se 28. oktobra 1941 junaško branila in padla Milan Majcen in Janez Mevželj. Tudi tokrat je bilo ustreljenih nekaj kmetov z Dobrovelj in okolice Vranskega. Tako Franc Novak s Črnega vrha, pri katerem je bila partizanska postojanka in njegov delavec Rudolf Goričan ter brata Ferdinand in Anton Šošter, prav tako s Črnega vrha pri Vranskem, ki sta kot obveščevalca sodelovala v osvobodilnem gibanju. Jože Dežman iz Družmirja, pri katerem je bila važna javka ter Justin Bolha iz Skal pri Velenju sta bila aretirana po izdaji Sonje Omanove skupno s še osmimi osebami. 15. novembra so bili ustreljeni še delavec Mihael Lesnjak iz Pake pri Vitanju, rudar iz Trbovelj Ivan Klemenčič in kovač Jože Kos iz Potoka pri šentjanžu na Dolenjskem.

Zadnje in najmnožičnejše streljanje talcev na slovenskem Štajerskem v letu 1941 je bilo ponovno na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru 27. decembra. Prav tako kot 15. novembra so Nemci tudi tokrat na razglasu o streljanju navedli med svojimi izgubami eno žrtev več, kot so jih resnično imeli v akciji, katero so navedli kot vzrok za usmrnitev 40 talcev. V noči od 25. na 26. december 1941 so borci revirske čete v napadu na rudniško zaviralnico v Hrastniku ubili obratnega stražarja Pavla Bostardija in nočnega čuvaja Karla Tuška, oba iz Hrastnika.³⁹ Na štabnih razgovorih v Gradcu 7. januarja 1942 je bilo v zvezi s tem streljanjem omenjeno, da je bil med ustreljenimi tudi gruppenführer štajerske domovinske zveze Josef Holzer, ki pa ga na seznamu ustreljenih ni.⁴⁰

Zopet so omahnili v smrt številni neustrašni organizatorji osvobodilnega gibanja na Štajerskem. Padel je krščanski socialist Martin Kores iz Maribora, eden od članov pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za severno Slovenijo. Pri njem so bili v začetnem obdobju vstaje pomembni politični sestanki in na enem od teh je tudi vzklila zamisel o partizanski četi na Pohorju. Aretiran je bil 3. novembra. Naslednji dan so prišli gestapovci po komunistu Edvarda Karnerja, pri katerem je bilo julija 1941 skladišče potrebščin za Pohorsko četo. Profesor Jože Kerenčič iz Jastrebec pri Kogu, partijski sekretar ljutomerskega okrožja in organizator osvobodilnega gibanja na območju Slovenskih goric in Prlekije, je padel skupno z bratom Slavkom in sovaščanoma Bogom Pokrivačem in Brankom Zabavnikom. Kerenčič je bil po vojni proglašen za narodnega heroja. V ta krog je spadal tudi Anton Špolarič, komunist iz Murske Sobote, ki je vzdrževal zveze z Mariborom. Posebno skupino

predstavljajo mladi Žalčani Franc Pajenk, Ernest Verderber, Jože Zagode, Adolf Štajner, Jernej Venkovič, Ivan Herman in Jože Hofer, sami aktivisti Osvobodilne fronte, ki so pridno zbirali material za partizane, pa jih je zaradi izdaje Ernesta Divjaka konec novembra 1941 okupator aretiral. Po Divjakovi zaslugi je padel gestapu v roke tudi kmet Andrej Zakonjšek iz Tabora v Savinjski dolini, ki se je zelo izkazal s tem, da je skoraj cel avgust imel na hrani revirsko četo. Svojo pomoč partizanom je plačal z življenjem cerkovnik Anton Matevžak z Dobrovelj kot že mnogi njegovi rojaki pred njim. Partizana Pohorske čete Rudija Žnidariča so Nemci prijeli 14. decembra 1941 v Celju skupaj s Hermanom Lorgertjem. Lorgert se je udinjal gestapu, medtem ko je moral Žnidarič v smrt. Izdaje so kosile naprej. Tudi trboveljski izpostavi gestapa se je posrečilo vriniti v organizacijo osvobodilnega gibanja svoje zaupnike. Med temi je bil tudi sekretar trboveljskega mestnega komiteja Ivan Brglez, ki je izdal vse sodelavce v mestnem komiteju, javke, partijske aktiviste in funkcionarje Osvobodilne fronte revirskega okrožnega odbora. Tako so morali 18. novembra 1941 v zapore in potem pred puške med drugimi tudi: Filip Križnik, Ignac Žibert, Franc Marin, Ernest Keršič, Stanko Mohar, Janez Pečnik in Mirko Čebin. Okupatorjev bes je bil še toliko večji, ko je spoznal, da so aktivisti KPS in OF svojo dejavnost zakrivali celo z delovanjem v Štajerski domovinski zvezi. Tak primer je Mirko Čebin, ki je 12. avgusta ob akciji zaščitne policije proti revirski četi bil celo vodnik in je bil za to nagrajen. Pozneje pa so ob preiskavi našli pri njem približno 500 brošur revolucionarne vsebine in veliko drugega materiala, ki ga je dobival iz Ljubljane. Tega dne sta bila ustreljena tudi aktivista in organizatorja osvobodilnega gibanja v Slovenskih Konjicah železničarja Julij Hinič in Franjo Tratnik. Druga velika skupina, ki je morala 27. decembra skupaj na streljanje, so bili borci brežiške čete, ki so bili ujeti v spopadu z Nemci na Gorjanah pri Pod-sredi na Kozjanskem 28. novembra 1941. Iz nemškega obroča se ni prebil nihče, štirje so padli, enajst drugih, večinoma ranjenih, pa so Nemci ujeli ter jih potem 3. decembra prepeljali v zapore v Maribor. To so bili: Jože Hlebec, Srečko Cerjak, Roman Kornher, brata Albin in Marjan Milavec, Franc Sinkovič, Srečko Smrekar, Jože Savrič, Jože Omerza in Ivan Vezovišek. Takratni jetniški paznik v sodnih zaporih v Mariboru Alojz Florjančič se prihoda te skupine v zapore spominja takole: »... od ostalih enajstih ni bil niti eden neranjen, pač pa so imeli posamezniki kar po več ran in v telesu še krogle. Od gestapa sem imel poseben ukaz, da moram pustiti jetnike v tem stanju, neobrite, neobvezane, neumite itd. Kljub temu sem jim na skrivaj zamenjal krvavo perilo s svežim ter sem jim odstranil krogle, ki so se jim pod kožo premikale. Bili so sami inteligentni ljudje, povečini dijaki, vsi Slovenci in menda vsi člani komunistične partije, stari od 18 do 25 let...«⁴¹

27. decembra so bili ustreljeni še: kmečki sin Ivan Rizman iz Lača vesi, kjer je bila kurirska postojanka, krojač-komunist Ivan Pirečnik iz Šoštanja, katerega so Nemci aretirali v začetku novembra ter Celjana Štefan Bevc, sicer s Kozjanskega in kmečki sin Ludvik Mastnak iz Dramelj pri Celju, kjer je bila partijska postojanka že pred vojno.

Posmrtno ostanke talcev, ki so jih ustrelili na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru, so Nemci s kamioni zvozili v Gradec in jih zažgali v krematoriju graškega pokopališča, oziroma so jih pokopali, kadar je bil krematorij preobremenjen.⁴²

Po narodnosti so bili talci, razen treh (po enega Srba, Hrvata in muslimana) vsi Slovenci, od tega največ iz Celja in okolice, iz Maribora, iz revirjev in iz Savinjske doline. Iz predelov torej, kjer je osvobodilno gibanje leta 1941 doživelo največji razmah. Nihče tudi ni bil ustreljen, ki bi živel izven okupacijskega področja šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem. V Mariboru sta bili leta 1941 ustreljeni tudi dve ženski (Slava Klavora in Tončka Vresnik), obe že ob prvih streljanjih 24. in 25. avgusta. Ženske so Nemci streljali predvsem leta 1942, sicer pa so jih pošiljali v koncentracijska taborišča.

Zanimiva in zelo zgovorna je starostna struktura ustreljenih, ki razdeljena na posamezne kategorije, kaže naslednjo podobo:

Starost	Število	Starost	Število
16—20	36	36—40	12
21—25	28	41—45	11
26—30	22	46—50	4
31—35	18	nad 50	3

Vsekakor je malo presenetljiva ugotovitev, da število ustreljenih od najnižje proti višjim kategorijam konstantno pada, kar kaže, da je bilo med ustreljenimi daleč največ mladih v starosti od 16 do 25 let. Teh je bilo kar 64 in če še dodamo, da je bilo kar 29 starih le 20 oziroma 21 let, lahko trdimo, da so bili nosilci narodno-osvobodilnega gibanja, tako na terenu kot v partizanskih enotah, na slovenskem Štajerskem leta 1941 in tudi pozneje sorazmeroma zelo mladi ljudje, ki so bili šele v vzponu svojih fizičnih in intelektualnih sposobnosti. Največ mladih je bilo ustreljenih 30. oktobra, od teh kar sedem, ki so bili rojeni leta 1921. Najmlajši (Emil Golob) je bil star komaj 16, najstarejši (Leopold Doler) pa 53 let. Točno se ne da ugotoviti, kdo med ustreljenimi so bili člani komunistične partije in skoja, toda že število tistih, za katere to zanesljivo vemo, pove, da le redki v ta krog niso spadali. Toda tudi ti so aktivno sodelovali s komunisti in bili vključeni v osvobodilno gibanje prek odborov Osvobodilne fronte. Podoba o talcih, ustreljenih leta 1941 v Mariboru in njihovi vlogi v osvobodilnem gibanju dopolnjuje tudi socialna struktura žrtev. Med 134 ustreljenimi je zastopanih kar 40 različnih poklicev, kar kaže, da je osvobodilno gibanje zajelo res najširše plasti prebivalstva. Dejstvo pa je, da vseno močno izstopa udeležba delavcev in kmetov, saj je teh kar 44 ali več kot tretjina. Sorazmeroma malo je bilo inteligence, le šest dijakov in študentov, dva profesorja ter po en inženir, zdravnik in zobotehnik. Ostalo so zastopani zgolj poklici obrtniškega značaja.

Nacisti se niso zadovoljili samo s tem, da so ubijali talce. Njihovo nasilje je seglo tudi po družinah talcev. Prvo pobudo za aretacije svojcev ustreljenih talcev je dal že avgusta 1941 okrožni vodja Štajerske domovinske zveze v Celju Anton Dorfmeister, ko je ukazal aretirati vse žene pobeglih komunistov in jih predati celjskemu gestapu. Povelje za deportacije družin ustreljenih je izdal državni vodja SS Himmler že 24. januarja 1942. Dne 24. marca 1942 pa je državni varnostni urad s tem v zvezi izdal izvršilne odločbe. Aretacije svojcev ustreljenih in partizanov so se pričele že v prvi polovici marca 1942 in so v začetku avgusta 1942 dosegle višek. V tej akciji so nacisti aretirali svojce tistih, ki so bili ustreljeni do konca julija 1942.⁴³

Pretresljivo gradivo o usodi talcev so poslovilna pisma, v katerih so se poslovlili od svojcev. Nemci so le v določenem obdobju dovoljevali pisanje poslovilnih pisem, saj od talcev, ki so padli ob prvih streljanjih leta 1941, ni znano niti eno legalno poslovilno pismo. Iz tega lahko sklepamo, da Nemci pri prvih šestih streljanjih niso dovolili talcem, da bi napisali pisma svojcem. Šele streljanje 23. septembra 1941 je zapustilo prvo legalno pismo. Od tega datuma dalje je od vsakega streljanja do vključno 2. oktobra 1942 ohranjenih po nekaj poslovilnih pisem. Nemci so torej talcem dovoljevali pisanje poslovilnih pisem v času od septembra 1941 do oktobra 1942. Ni znano, zakaj so Nemci nekaj časa dovoljevali talcem pisanje pisem in zakaj so novembra 1942 to prakso opustili. Vendar lahko domnevamo, da so pisanje dovolili v pričakovanju, da bodo njihovi jetniki, ki so preživeli strašna mučenja in so zvedeli za bližnjo smrt, klonili in bodo svarili svojce pred nevarnostjo. Pričakovali so, da bodo ta pisma ponesla med naše ljudi strah in obup. Ko pa so spoznali, da poslovilna pisma niso takšna, kot so si jih želeli, talcem niso dali več možnosti za pismeno slovo.

Talci so napisali svoje poslednje vrstice neposredno pred smrtjo, ko so čakali na ustrelitev. Razdelili so jim papir in jim dali določen čas za pisanje. Ta čas je bil

Spominska plošča ustreljenim na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru

kratek. Toda vsi niso izkoristili te možnosti. Nekateri so jo odklonili, ker niso hoteli pod nemškim nadzorstvom pisati svojih zadnjih besed, nekatere pa so na zaslišanjih tako izmučili, da niso bili sposobni za pisanje.⁴⁴

Prvo poslovilno pismo s streljanj v Mariboru je napisal Kristijan Palčič svoji materi 22. septembra 1941, dan pred ustrelitvijo. Od talcev, ki so bili ustreljeni v Mariboru 21. oktobra 1941 ni nobenega pisma, zato pa jih je od skupine, ustreljene 30. oktobra 1941, ohranjenih kar devet. Pisma so napisali: brata Mihael in Jože Kolšek materi, Ivan Leskovar domačim, Leon Novak ženi, staršem in sestri, Milan Ošlovnik materi, Bogdan Špindler staršem, Metod Špindler ženi in otrokom ter Franc Toplak materi. Skupina 35 talcev, ustreljena 15. novembra 1941, je zapustila sedem pisem: Štefan Grabar domačim, Jože Kos ženi, Mirko Kresnik staršem, Milan Marovšek materi, Rudolf Škamlec ženi, Mirko Trebušak sestri in Vlado Vidav materi. Največ pisem, enajst, je ohranjenih z zadnjega streljanja v Mariboru leta 1941, ko je bilo ustreljenih 40 talcev. Pisma so napisali: Štefan Bevc domačim, Jože Kerenčič s pripisom brata Slavka stricu, Ernest Keršič ženi, Martin Kores ženi in otrokom, Filip Križnik ženi in hčerki, brata Albin in Marjan Milavec staršem, Stanko Mohar domačim, Franjo Tratnik ženi in hčerki, Ivan Vezovišek domačim, Branko Zabavnik domačim in Jože Zagode domačim. Skupno se je torej s streljanj v Mariboru leta 1941 ohranilo 28 pisem, ki so jih prejeli svojci z nemškim dovoljenjem. Če bi k temu prišteli še pisma, ki so jih obsojeni ilegalno iztihatopili iz zaporov, bi bila ta številka precej višja. Na razpolago imamo le nekaj primerov ilegalnih pisem iz obravnavanega obdobja. Tako je Leopold Čop, ustreljen 30. oktobra 1941, napisal ilegalni pismi materi in dekletu. Mati ju je našla v sinovi obleki, ki jo je dobila iz zapora po njegovi ustrelitvi. Tudi Milan Marovšek, ustreljen 15. novembra 1941, je pred ustrelitvijo poleg legalnega napisal še ilegalno pismo na platneni krpicici, ki jo je iztihatopil iz zapora med umazanem perilom. Svojevrstno pa je ilegalno pismo Martina Koresa,

ustreljenega 27. decembra 1941, ki ga je napisal na žepni robec. Tudi Jože Zagode je uspel 6. decembra iztihatopiti iz zaporov v Mariboru pismo domačim.⁴⁵

Kljub temu, da so bile žrtve ogromne in da je smrt stotin talcev, ki so tvorili jedro osvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem, pomenila veliko izgubo v boju proti okupatorju, odpor ni prenehal. Nemci so dosegli nasprotno od tistega, kar so želeli. Volja do odpora je bila močnejša od nacističnega nasilja. Kljub razglasom, ki so iz tedna v teden naznanjali smrt in vzbujali grozo, kljub gestapovskim vdorom v vrste osvobodilnega gibanja in kljub stopnjevanemu terorju, ki je dosegel leta 1942 na slovenskem Štajerskem svoj višek, je osvobodilno gibanje preraslo v množično vstajo. Na izpraznjena mesta so prihajali vedno novi, ki so še z večjim zanosom in pogumom nadaljevali začeto delo svojih padlih tovarišev in vzornikov. Junaška smrt številnih žrtev za svobodo leta 1941 je pokazala, da se naroda s takimi hčerami in sinovi tudi z najhujšim terorjem ne da uničiti.

Opombe

¹ Razglasi o streljanjih talcev v okupirani Spodnji Štajerski iz leta 1941, v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam: v AMNOM).

² Primerek okrožnice, namenjene Lurkerjeve-mu namestniku dr. Machuleju, je v AMNOM.

³ Vojna enciklopedija, Beograd, str. 734.

⁴ Nürnberger Prozess, Berlin 1960, str. 381.

⁵ Glej opombo 3.

⁶ Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (navajam: Poslovilna pisma), Maribor, 1969, uvodna beseda Milana Zevarta.

⁷ Podatek v AMNOM.

⁸ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. št. 166 (navajam: Zbornik VI/1, dok. 166).

⁹ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1—2, dok. 57 (navajam: Prispevki, 1961, št. 1—2, dok. 57).

¹⁰ Prispevki, 1961, št. 1—2, opomba 5 k dok. 57.

¹¹ Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1965, str. 202 (navajam: Ferenc, Štiri Heydrichova poročila, str. 202).

¹² Glej opombo 6.

¹³ Mirko Brolih, Pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko, elaborat v arhivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, podružnica za severovzhodno Slovenijo, v AMNOM.

¹⁴ Tone Ferenc, Système d'occupation des nazis en Slovénie, Belgrad, 1963, str. 85.

¹⁵ Prav tam, str. 87.

¹⁶ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 15. 4. 1941 (navajam: VAZSt., 15. 4. 1941).

¹⁷ VAZSt., 17. 5. 1941.

¹⁸ VAZSt., 18. 8. 1941.

¹⁹ Glej opombo 6.

²⁰ Podatki komisije za ugotavljanje zločinov (navajam: Komisija), v AMNOM.

²¹ Glej opombo 6.

²² Razglas streljanja talcev 24. in 25. 8. 1941, v AMNOM.

²³ France Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor, 1965, str. 157—163 (navajam: Filipič, Prvi pohorski partizani). France Filipič, Pohorski bataljon, Ljubljana, 1968, str. 22—23 (navajam: Filipič, Pohorski bataljon).

²⁴ Lojze Požun, Revirska četa, Prispevki, 1961, št. 1—2, str. 143 (navajam: Požun, Revirska četa).

²⁵ Ferenc, Štiri Heydrichova poročila, str. 193.

²⁶ V prijavi gestapa matičnemu uradu v Mariboru o streljanju 24. avgusta je naveden čas streljanja ob 21.15. Streljanje naslednji dan pa je bilo ob 17.45.

²⁷ Podatki v AMNOM (po izjavah takratne paznice v sodnih zaporih Mici Štamparjeve in Slave Zidanškove, žene heroja Zidanška, ki je bila takrat v zaporu).

²⁸ Komisija, v AMNOM.

²⁹ Podatki o talcih poleg že navedenih del še v:

Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor, Maribor, 1963.

Med Mrzlico in Dobrovljami, Celje, 1955.

Zevart — Terčak, Od vstaje do zmage (NOV v Šaleški dolini in Smartnem ob Paki), Maribor, 1966.

Stane Terčak, K zgodovini 1. celjske čete, Celjski zbornik, 1961.

Ivan Ferlež, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942, Ljubljana, 1972.

Stane Terčak, Ali je bila II. celjska četa, Letopis muzeja narodne osvoboditve LRS, 1957.

Življenjepisni žrtev za svobodo, v AMNOM.

³⁰ Glej opombo 6 in Ferenc, Štiri Heydrichova poročila, str. 199.

³¹ Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 247—251.

³² Požun, Revirska četa, str. 158. Tov. Krapeš je bil doma iz Gorenje Trebuše in je imel za seboj dokaj pisano življenje.

³³ Razglas o streljanju talcev 30. 10. 1941, v AMNOM.

³⁴ Štabni razgovori nemških veljakov okupirane Štajerske, v Mariboru 12. 11. 1941, prepis izvirnika v AMNOM (navajam: Štabni razgovori, v Mariboru 12. 11. 1941).

³⁵ Požun, Revirska četa, str. 161 in Prispevki, 1961, št. 1—2, dok. 58.

³⁶ Ferenc, Štiri Heydrichova poročila, str. 206.

³⁷ Prispevki, 1961, št. 1—2, dok. 61.

³⁸ Prispevki, 1961, št. 1—2, dok. 76 in 77.

³⁹ Požun, Revirska četa, str. 181 in Prispevki, 1961, št. 1—2, dok. 55.

⁴⁰ Štabni razgovori, v Gradcu 7. 1. 1942, v AMNOM.

⁴¹ Komisija, v AMNOM.

⁴² Glej opombo 6.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam, str. 47—94.

Vojna A-bomba, ki je ni bilo

zgodba J. D. Sanderson

To je zgodba o nacistični atomski bombi, do katere bi lahko prišlo, in o tem, kako je bil v zavezniškem svetu odložen trenutek panike, ko smo bili, še vedno sledeč naši prvi primitivni verižni reakciji, polni obupnega strahu, da nas bodo Nemci z njo potolkli.

To je tudi zgodba o majhni skupini ljudi — posebno o treh — ki so žrtvovali skoraj dve leti svojega življenja, da bi to preprečili. To je zgodba o neizmernem pogumu in vzdržljivosti, katero so vojaške oblasti imenovala za enkratno in odločilno sabotažo v drugi svetovni vojni.

Kombinirana operacija »Swallow in Gunnerside« se je pravzaprav začela že 17. marca leta 1942, ko je vesela skupina norveških beguncev privlekla SS *Galtisund*, zarjavelo obalno tovorno ladjo, v luko Aberdeen na Škotskem. Ukradli so jo izpred oči nemških okupatorjev in odpluli v Britanijo, da bi vstopili v »Lingovo kompanijo« kraljevske norveške armade, ki se je vadila z britanskimi komandosi.

Med prostovoljci je bil tudi vitek poslovodja na elektroenergetskem jezu Mös-vass, ki se je imenoval Einar Skinnerland (pozneje so ga vsi poznali pod psevdonimom »Einar«); tu pa sta bila še močni, mišičasti petindvajsetletni študent Claus Helberg in suhljati civilni inženir in včasih poklicni lovec Knut Haukelid.

Vsi trije so bili zelo dobrodošli rekruti, posebno pa še Einar, ki je prinesel zelo važno novico. Pred odhodom s svojega doma v planinski pokrajini Telemark, zahodno od Osla, je Einar skočil še po slovo k svojemu prijatelju, ki je prav tedaj postal inženir osamljene električne centrale nedaleč od planinske stene Vemork.

»To je nujno,« je rekel inženir. »Povej Britancem, da so nas nacisti opozorili, da moramo povečati proizvodnjo težke vode od tri tisoč na deset tisoč na leto, ker nas drugače čaka koncentracijsko taborišče.«

»Težka voda?« je radovedno vprašal Einar.

»Deuterium oxide.«

»Kaj je to?«

»Samo to jim povej,« je odgovoril inženir. »Če ne najdeš nikogar od vlade, ki bi te poslušal, pojdi do najpomembnejšega fizika, ki ga boš lahko našel in povej to njemu.«

Einar je precej zmeden to tudi obljubil. Ko pa je prišel sem, se je zdelo, da so britanske oblasti vedele že vse o norveški hidrocentrali za hidrogensko elektrizacijo v Vemorku in radovedno so poslušali njegovo poročilo. Ravno pretekli teden je premier Churchill osebno ukazal Posebnemu odredu, oddelku vrhovnega štaba zavezniških sil (SHAEF), ki je koordiniral odporniška gibanja v zasedenih državah, da začne z obširnimi pripravami za sabotažo v tej hidrocentrali. Norsk Hydro je bila preveč z vseh strani zaščitena s planinskimi vrhovi in predobro zakopana v granitne sklade, da bi lahko bila »srečen« cilj bombnikov.

Člani Posebnega odreda so komaj verjeli, da imajo tako srečo. Tu se je nenadoma znašel ne le rojen Norvežan, ki je poznal področje, temveč tudi človek, ki je

Odlomek iz knjige *Sovražniku za hrbtom*, v kateri je znani publicist zbral resnične in nenavadne zgodbe z različnih bojišč druge svetovne vojne. Knjiga bo izšla pri zavodu Borec.

poznal glavnega inženirja Norsk Hydroja! To je bil človek, ki se ga je dalo tako uporabiti.

Brez kakih pojasnjevanj so tovariši pritegnili Einarja, britanska obveščevalna služba pa ga je poslala na šestnajsturni dnevni trening. Deset dni je vadil fizično, se spuščal s padalskega stolpa, skrbno prebiral priročnik o ravnanju z radioodajnimi postajami, se učil na pamet signalne sisteme in vse, kar je zavezniška obveščevalna služba vedela o prevoznih sistemih in o nemških vojaških silah v južni Norveški. Einar se je zmedel.

»Kaj mi bo vse to? Zakaj se učim vse to?« je vprašal.

Neki britanski polkovnik v sestavu Posebnih sil ga je povabil na kozarec piva v miren kotiček neke gostilne. Težka voda je nevaren vojaški material, ki bi lahko Nemcem pomagal narediti tajno orožje in jim omogočil zmago, mu je zaupal polkovnik. Edina proizvodnja težke vode v večjih količinah v Evropi je v Norsk Hydroju, narejena pa je bila že pred vojno. Zdaj morajo zavezniki točno vedeti, kdaj zapuška Norveško kaka ladja in po kateri liniji.

Niti samemu polkovniku ni bila povsem jasna zveza težke vode s »tajnim« orožjem, vedel pa je, da se deuterij (težki vodik) proizvaja počasi, ker mora okrog sto tisoč galonov (1 galon = 4,54 litra) navadne vode preteči skozi zelo zapleten proces elektrolize, da bi se dobil en sam galon surovine!

»Zato,« je končal polkovnik, »če uničimo ves tovor v Vemorku in morda tudi naprave, bodo imeli nacisti zelo malo možnosti, da sploh kaj naredo.«

»Dobro. Storil bom, kar bom mogel,« je resno odgovoril Einar. »Kdaj grem na pot?«

»Nocoj,« je odgovoril polkovnik.

Osem ur pozneje se je Einar s padalom spustil z bombnika v visok sneg Telemarka. S seboj je imel železniško karto in potrjen račun nekega hotela v Oslu, ki mu je bil kot dokaz, da v zadnjih desetih dneh ni zapustil dežele.

Medtem je njegovo poročilo, da skušajo Nemci potrojiti svojo proizvodnjo težke vode, potrdilo strah majhne skupine ameriških, britanskih in kanadskih znanstvenikov, ki so delali na drugi strani Atlantika. Bilo je očitno, da sovražnik napreduje v svojih načrtih.

Albert Einstein je že v začetku leta 1940 opozarjal predsednika Roosevelta, da je atomsko orožje teoretično uresničljivo, le da je treba pred tem rešiti tak labirint praktičnih problemov, da bi sovražnik prišel do rešitve po naključju, če se loti le skromnega poskusa izdelave atomske bombe. Nemčija ima najmanj dva prvo-razredna znanstvenika, ki bi bila sposobna odkriti pravi način: profesorja Wernerja Heisenberga na Institutu Kaiser Wilhelm, svetovno znanega fizika, ki ga lahko primerjamo z Einsteinom, in Otta Hahna, ki je znan kot soudeleženelec pri odkrivanju samega cepljenja atoma.

Zdaj, v marcu leta 1942, še vedno v iskanju rešitve, še vedno osem mesecev pred dosegom prvega členka verižne reakcije na univerzi v Chicagu, so ameriški fiziki prosili Roosevelta, naj z vsemi sredstvi stori vse, kar more, da se prepreči nemški načrt in da se tako njim dá več časa.

Predsednik je pristal in naloga je bila strogo zaupno prenesena planski sekciji Posebnih sil v Angliji. Predlagan, a zavrtnjen je bil uboj ali ugrabitev nemških atomskih znanstvenikov, ker bi to lahko opozorilo sovražnika, da obračajo zavezniki pozornost na možnost nemške izdelave atomske bombe. Na drugi strani pa so usodne zaloge za nemške atomske poskuse ranljive in napad nanje bi v Berlinu ne vzbudil kakega močnejšega suma.

V primeru Norsk Hydroja je bilo treba nekaj storiti čim prej — preden bo neprekinjena poletna svetloba severne Norveške vzela še to zaščito letalom v napadu. Ali bi bilo možno v nekaj tednih izvesti padalski napad na Vemork?

Poveljstvo Posebnih sil je pristalo na poskus.

K sreči pa so dolgi dnevi delali za obe strani: Einar, ki je ponovno navezal stik z inženirjem Norsk Hydroja je prek radia iz planinske kočice javil, da do jeseni ne bodo pošiljali težke vode v Nemčijo zaradi nevarnosti napada zavezniških letal in podmornic pri tako dolgi vidljivosti. Posebne sile so se oddahnile. Zdaj bo dovolj časa za skrbnejše priprave.

»Odredu Lingove kompanije je bilo zaupano spuščanje s padali in poveljstvo nad vajami,« se je po vojni spominjal Claus Helberg, norveški študent. »V juniju so nas štiri izbrali za ‚Operacijo Swallow‘ — ogledniško skupino, ki mora najti teren za pristanek dveh jadralnih letal. S skupino britanskih padalcev prostovoljcev, ki so bili določeni za sam napad, smo odšli v Wales na vaje za pristajanje v planih. Po načrtu bi na koncu vsi zbežali na Švedsko.

V avgustu smo odkrili pravi cilj in vadili premagovanje zaprek, napad na nemške stražarske barake, prodiranje v natanko posnet model oddelka za elektrolizo in

postavljanje eksploziva pod aparate v kleti, skupaj z rezervoarji za težko vodo. Takrat smo mislili, da je težka voda smešen psevdonim za neko novo vrsto plina.

Veseli smo bili, da je Einar živ in zdrav in da se bomo srečali, ko bomo izskočili v Telemarku,« se je spominjal Helberg. »Nihče izmed nas ni živel tam, od nas pa so pričakovali, da bomo vodniki padalskih enot.«

V septembru je ameriški general Leslie Grover osnoval svoj *Manhattan District* (centrala za atomska raziskovanja) in ponovno je bila poslana obupna prošnja, da se nekaj ukrene in da se zadržijo Nemce. Po čikaškem stadiju se je zdelo, da kaže verižna reakcija zdaj že bolj določeno možnost, in kolikor so znanstveniki bolj napredovali, toliko bolj so se tudi bali.

»Swallow« je bila pripravljena za odhod. Claus Helberg in trije njegovi tovariši so se v prihodnjih dveh tednih dvakrat poskušali spustiti s padali v Telemark, a so jim to preprečili oblaki, ki so zakrivali njihov kraj za pristanek. 15. oktobra se je zdela vremenska napoved ugodna, zato so spet poskusili. Nad Norveško pa so se spet spustili težki beli oblaki.

»Vrteli smo se v krogu in se pogovarjali z navigatorjem,« pravi Helberg. »Menil je, da bi se lahko približal dogovorjenemu kraju in odločili smo se, da izskočimo. Na to, da bi se še tretjič vrnili v Britanijo, nismo hoteli niti pomisliti.«

Odločitev je bila resna. Skočiti bodo morali na slepo v hribovito norveško pokrajino. Lahko bi padli kjerkoli — na kak oster greben ali ošiljen vrh — in strmoglavili naravnost v smrt, ali pa bi se s skokom ujeli v zanko na kakem vrhu, od koder bi ne imeli izhoda. Zamisel je bila neumnost in tudi oni kot izurjeni padalci so to dobro vedeli.

O pol polnoči so štirje ljudje na slepo skočili skoz odprtino za spuščanje bomb z vso svojo težko opremo.

»K sreči smo pristali nepoškodovani in skupaj na neki majhni planoti,« pripoveduje Helberg, »potrebovali pa smo dva dni, da smo našli našo opremo. Potem smo porabili še dva dneva, da smo ugotovili, kje sploh smo: petdeset milj od kraja, kjer smo bili dogovorjeni z Einarjem. To je bil najstrašnejši kraj: spustili smo se na edinem kosu ravne površine. Srečali nismo niti enega človeškega bitja in tudi če bi ga, bi se ga iz strahu pred izdajo ne upali ogovoriti.«

21. oktobra je začel padati sneg. Lahne snežinke so se že v eni uri spremenile v močan snežni metež. Padalci bi se takrat izgubili v tej pusti zasneženi pokrajini, ko bi slučajno ne naleteli na zapuščeno pastirsko kolibo. Tri dni je besnela nevihta in sneg je skoraj zasul kolibo. Končno so se padalci z velikimi napori skopali iz nje in odšli v beli svet.

»Na takih višinah, prekritih s snegom, bi ne mogli od nikogar zahtevati, da nosi breme težje od trideset kilogramov. Mi pa smo imeli osem takih vreč opreme,« pravi Helberg. »Zato se je moral vsakdo izmed nas vsak dan po isti poti vračati, da bi prenesel naprej še drug del opreme.«

Še huje — nenadoma se je otoplilo. Smučanje je bilo nemogoče. Ves čas smo imeli mokre noge, meni pa se je, ko sem šel prek reke, dvakrat udril led. Kljub težki prtljagi smo morali zmanjšati obroke hrane in vsakdo je dobil četrtno kosa posušenega mesa in peščico zdraba, k temu pa še malo sira in čokolade. In, končno, še en udarec: našega radijskega aparata nismo mogli pognati. Vsi smo bili prepričani, da bomo žalostno končali.«

Šestega novembra so se štirje popolnoma izčrpani ljudje privlekli v osamljeni Sandvatn, ki je bil določen za operacijsko bazo misije. V najhujšem vremenu in vsak s po dvema vrečama so imeli za seboj petdeset milj tako težkega zemljišča, da so ga imeli celo najboljši norveški smučarji za neprehodnega.

»London in jaz smo bili seveda zaskrbljeni,« pripoveduje Einar, »in ničesar nismo mogli reči razen pohvale, da so končno z voljo premagali veliko napako navigatorja. V nekaj dneh so si vsi štirje opomogli. Seznanil sem jih s področjem in skupno smo izbrali polje, kjer naj bi se spustila jadralna letala.«

Casa ni bilo več veliko, ker je bil ladijski tovor težke vode v Vemorku že na železniški postaji. Vreme je bilo slabo vse do 19. novembra, ko se je nenadoma zjasnilo. Tisto noč je prispelo iz Londona šifrirano sporočilo: Jadralna letala so na poti.

Einar in štirje člani »Swallowa« so s signalnimi svetilkami pripravljene čakali na osamljeni planoti, da bi slišali pritajeno brnenje *halifaxa*, ki vleče jadralna letala. Minevale so ure, slišalo pa se je le zavijanje zimskega vetra.

Končno je ob svitu prispela iz Londona tragična novica: ravno nad norveško obalo, sto milj od cilja jih je nenadoma zajela snežna nevihta. Zaslepljeni pilot bombnika se je zaletel naravnost v steno neke gore in povlekel za seboj jadralna letala. Predvidevali so, da so posadke letala in jadralnega letala izginile med ostanke, ki so zgrmeli v globino več sto metrov.

Neposredno za tem je v hudem udarcu vetra nenadoma počila z ledom obložena vrh, ki je vlekla drugo jadralno letalo; njegova usoda ni bila znana.*

Helberg je pozneje pisal v svojem poročilu: »Londonska vest je bila za nas žalostna. Vreme pa se je v naslednjih dneh izboljšalo. Dobro smo vedeli, da nas pet ni bilo dovolj za napad na cilj, ker nismo hoteli tvegati neuspeha.«

London je obljubljal, da bo poslal pomoč ob drugem mlaju, če se bo vreme obdržalo. Tako pa ni moglo biti. Od ranjenih padalcev so Nemci zvedeli dovolj, da so lahko odkrili njihov cilj in v Telemark so poslali polovico svojih okupacijskih sil na Norveškem, da bi »prečesale« področje.

Nemški reichskomissar Josef Terboven si je osebno ogledal naprave v Vemorku v spremstvu poveljnika za Norveško generala von Falkenhorsta. Einar in njegovi štirje tovariši so morali, da bi si rešili življenja, bežati visoko v gore. Vedno so se premikali, ker so jih nemški smučarski odredi preganjali iz ene planinske kolibe v drugo. V tem času so bili tudi brez radijske zveze z Londonom.

Einar je 18. decembra zapisal v svoj dnevnik: »Da bi bilo še huje, so dobili vsi razen mene vročino in bolečine v želodcu. Radiotelegrafist je našel puško in nekaj nabojev in vsak dan sem šel na lov, da bi iz velike oddaljenosti ustrelil kako žival. Našel nisem nobene! Naše zaloge suhe hrane so bile izčrpane in prisiljeni smo bili jesti mahovino.«

Končno je Einar 23. decembra zagledal in ustrelil nekega kozoroga in »v neki pastirski kolibi smo slavili ves dan in skrbno pazili na nemške oglednike.«

Poveljstvo Posebnih sil v Londonu je bilo medtem razočarano zaradi neuspeha, vendar pa še vedno odločeno, da uniči ta pomembni cilj. Opustili so upanje, da bi v tej hriboviti deželi lahko spustili jadralna letala, saj so po deželi nenehno divjale nevihte in po njej krožile nemške patrolje.

Iz Lingove stotnije so izbrali še šest Norvežanov, med katerimi je bil tudi Knut Haukelid, katerega je Gestapo iskal zaradi njegove dejavnosti v odporniškem gibanju in katerega žena in mati sta bili zadržani kot talki. Ta šesterica je bila priključena »operaciji Gunnerside« in se je prav tako seznanjala z maketo naprav za elektrolizo v Vemorku tako dolgo, dokler je niso bili zmožni z zavezanimi očmi pognati v zrak.

Januarja so bili pripravljene, da se s padali spuste v Telemark. In spet je več tednov besnela nevihta in nad najvišjimi vrhovi so se oblikovali vrtinci. Skupina »Gunnerside« je polni dve uri letala nad področjem za spuščanje, a niso opazili svetlobnih signalov članov »Swallow«, zato so se vrnili v Anglijo.

Po Churchillovi intervenciji so »Knut« — če ga imenujemo s psevdonimom — in njegovi tovariši iz »Gunnersida« 16. februarja izskočili s tristo metrov višine na zamrznjeno jezero Skryken. Bili so trideset milj severozahodno od skupine »Swallow«, a kljub temu so se odločili, da raje tvegajo vse, kot pa da odložijo misijo spet za nekaj dragocenih dni.

Takoj jih je zajel snežni metež. Šele 23. februarja so naleteli na dva bradata civilna smučarja, »očitno visoke fizične kondicije«, se spominja Knut.

To so bili napeti trenutki. Nekdo iz naše skupine si je pokrtil civilno kapo in si nadel kamuflirano smučarsko jopico ter jima odšel nasproti. Kmalu smo zaslišali vesele vzklike.

Zdaj se je združila vsa enajsterica, ki bi naj napadla ali pomagala pri napadu na Vemork. Veselje ob srečanju je bilo to noč ob ognju umirjeno, ko je Knut povedal Einaru in skupini »Swallow« o pravem namenu »težke vode« in »atomske bombe«, ki je bila v tistih dneh še neverjeten pojem.

Poveljstvo Posebnih sil se je moralo odločiti za tveganje. To je bila majhna, a izbrana skupina; za to delo ne bi mogli najti boljših ljudi. Če propadejo oni, je propadla celotna naloga z vsemi posledicami tega. Britanske padalce, ki so padli kot žrtve napada, bi težko obdolžili zaradi predaje v tistih težavnih okoliščinah, a Norsk Hydro je bil še vedno cel in nacisti so še vedno dobivali svojo težko vodo.

Resnično je bil potreben odred samomorilcev — majhna skupina, ki je bila pripravljena napadati, dokler ne uspe ali dokler ne bo pobita. V zahodnem svetu obstaja le en način, ki določa to vrsto vojakov: izbrati inteligentnega človeka in mu obrazložiti njegovo vlogo pri igri. Tako je teh enajst ljudi, ki so delovali za sovražnimi linijami, zdaj zvedelo eno izmed najpomembnejših vojaških skrivnosti: mož-

* Einar je pozneje zvedel, da je jadralcem uspelo spustiti se na zemljo, vendar pa je bila skoraj polovica britanskih vojakov ranjena. Skoraj celo noč so padalci prenašali ranjence v kolibo nekega prestrašenega pastirja, ki je prišel gledat, kaj se dogaja. Ko so videli, da so v brezupnem položaju in da potrebujejo zdravniško pomoč, so zjutraj poslali pastirja, da jih izroči Nemcem.

V bojni črti se jim je približal bataljon nemških planinskih vojakov. Britanci so zložili puške v piramide, mahali z belo zastavo in se postavili v vrsto, da bi se predali v vojaškem redu. Vojaki Wehrmachta pa so začeli streljati in preživeli so le nekateri ranjenci v kolibi. Odgovorni nemški oficir je bil zaradi tega po vojni kot vojni zločinec obsojen na smrt in ustreljen.

nost za izdelavo »atomske bombe« (prva verižna reakcija je bila dosežena 2. decembra), bombe, ki bi končala vojno.

Zaradi teh razlogov in ker so se zavedali, da bi bil lahko kdo od njih v ujetništvu na kak način prisiljen izdati preživele člane skupine, se je operacijsko povelje, ki ga je dva dni pozneje podpisalo vseh enajst Norvežanov, končevalo z besedami: »Če bi bil kdo izmed nas ujet, se obvezuje, da si bo sam vzel življenje.« Vsi so imeli pri sebi majhno, z gumo obloženo kapsulo s ciankalijem, ki povzroči, ko jo grizeš, smrt v petih sekundah.

Noč od 27. na 28. februar je bila oblačna in topla, vendar vetrovna, pravi Knut. »Ob osmih zvečer smo zapustili našo zadnjo bazo v Fjesbudalenu, majhno kolibo v gozdu. Oblečeni smo bili v britanske vojaške uniforme. Upali smo, da bodo med napadom prepoznali naše uniforme in nam bo tako laže z lokalnimi oblastmi.

Pot smo začeli na smučeh, a se je sneg tako topil, da smo jih morali nositi in gaziti do pasu. Sledili smo telefonski liniji. Začeli smo se že bati, da do pol enih ponoči ne bomo prišli do tovarne. Ta čas smo ocenili kot najugodnejši, ker bi bil največje presenečenje, hoteli pa smo si zagotoviti tudi dovolj časa za beg. Tako smo izkoristili priložnost in krenili po neki cesti. Na poti smo srečali dva avtobusa z delavci, ki so se peljali na nočno izmeno v bližnji Rjukan, uspeli pa smo se pravočasno skriti.

Nekaj po desetih smo prišli do nekakšnega jarka v gozdu, ki je bil verjetno skopan za električno napeljavo, skrili smo smuči in vreče ter odšli do reke. Naša hoja je bila negotova, ker nismo smeli uporabiti svetilk. Seveda pa nismo smeli napolniti tudi pušk, ker smo se bali, da bi se katera sprožila.

Do brega reke smo se uspeli pritihotapiti vsi. Daleč vzdolž reke na drugem bregu, smo v mesečini že lahko videli pol ducata zgradb tovarne Vemork. Morali pa smo še prek reke.

Obstal je seveda tudi most, ki vodi k tovarni. Varovala sta ga dva stražarja, stražarska hiša pa je bila na drugi strani in bi jo bilo težko napasti brez hrupa. Morali smo izbrati pot prek zaledenele reke, vedeli pa smo, da je to nevarno, ker je dva dni po našem ogledu nastopila otoplitev. Ob obali smo hodili skoraj eno uro.

Led je bil tik pred lomljenjem. Našli smo le en leden most, ki pa je bil prav tako pokrit z nekaj centimetri vode. Za ta letni čas in na tej nadmorski višini je bilo izredno toplo.

Prek reke smo morali tod, druge izbire nismo imeli. Led je nevarno pokal že pod delno težo enega samega človeka. Bili smo blizu mostu, vedeli pa smo, da imajo stražarji reflektorje. Če kdo izmed nas pade v vodo in nas slišijo oni, bi bilo z nami konec. Razdelili smo se, pol na rušilno skupino, pol na zaščitno, in se dogovorili: če bi ena skupina morala streljati, da bi rešila iz vode človeka, bi druga skupina jurišala prek mostu naravnost na stražo.

Izbrali smo najlažjega med nami in mu dali nositi le avtomatsko puško. Prek reke je skakal kot baletni plesalec. Videli smo, da se upogiba led pod njim, vendar je uspel. Nato pa je poskusil naslednji. Na enem koncu je led malo počil in uspel je tudi on. Nato sem tako storil tudi sam in se izognil luknji. Potem smo bili prek reke vsi. Komaj smo verjeli tej naši sreči in upali smo, da jo bomo imeli tudi na begu.

Na drugi strani smo morali preplezati kakih stopetdeset metrov po zelo strmem bregu. Bilo je težko, a na to smo bili pripravljani. Zgoraj je bila železniška proga. Približali smo se na petsto metrov do železniškega vhoda in se skrili v bližnji gozdiček.

Tu smo čakali do pol enih ponoči in opazovali, kako odhaja na most zamenjava straže. Pojedli smo, kar smo imeli v žepih, jaz pa sem za vsak primer še vsakogar posebej vprašal, če ve za svojo nalogo.

Knut ni zapisal, kaj je mislil ali čutil, ali česa se je bal med tem čakanjem v gozdu. Ljudje, ki so prevzeli nase kakšno veliko odgovornost, le redko govorijo o tem; včasih, pozneje jim niti ni bilo do tega, da bi se spominjali misli, ki so jih obhajale takrat. To noč so vsi vedeli, da ne gredo zato, da bi ne uspeli.

Ob pol enih, ko je močan veter dušil ropot strojev v tovarni za elektrolizo, je zaščitna skupina krenila proti tovarniškimi vratom. Pet ljudi bo izsililo vstop in pazilo na nemško stražarsko barako; drugi štirje bodo prodrli v samo tovarno in opravili sabotažo. Vsi so bili dobro oboroženi, s seboj so imeli pet brzostrelk, imeli pa so tudi nože, pištole in bombe.

Knut je bil na čelu med potjo do vrat, tipal je po snegu, da bi odkril mine, katere so postavili Nemci, da bi se bolje zavarovali. V primeru, ko bi ga vrgla kaka mina v zrak, bi se zaščitna skupina razširila in za vsako ceno napadla vrata v upanju, da bi najmanj nemu iz rušilne skupine uspelo priti v tovarno.

Knut se je gibal z velikim naporom, obleko je imel že vso preznojeno. Nepričakovano, v veliko olajšanje, je prišel do izhrojene steze, ki je vodila od železniške stražarnice do vrat. Zamahnil je z roko in borci zaščitne skupine so stekli za njim. Saj vendar ni mogoče, da bi Nemci na svojo stezo polagali vsako noč nove mine.

Na vratih je bila edina ovira (dokler se čez petinštirideset minut ne vrne straža) tenka železna veriga, ki pa so jo hitro prerezali s škarjami, ki so jih imeli s seboj posebej za to. To je bilo lahko delo. In bili so notri! Brez besede je nekdo potprepljal Knuta po ramenu, očitno zadovoljen. Rušilna skupina je odhitela naprej. Vodil jo je mož z imenom Joachim. Začel je pregledovati kletna vrata, kjer je bil oddelek za elektrolizo. Kot je bil pričakoval, so bila zaklenjena.

S pogledom je iskal zaščitno skupino, Knuta in njegovih ljudi pa v temnih sencah drugih zgradb ni bilo videti. Joachim, ki je bil posebej izurjen za rušilne akcije, je pustil enega človeka z mitraljezom, da varuje vrata za primer, če bi kdo poskušal vzbuditi alarm. Potem je začel preiskovati glavna vrata tovarne, ki so bila prav tako zaklenjena. Premislil je že na to, da bi pozvonil, a se je takoj premislil, ker bi morda moral streljati na stražarja v notranjosti zgradbe.

Za vstop v hišo pa je bila še ena možnost — skozi rov za kabel. Vsi člani skupine so začeli iskati ta rov. Ko je šel za neko cevjo, je Joachim odkril majhen rov, vendar komaj tolikšen, da bi se človek zavlekel vanj ob številnih ceveh in kablilih. A človek, ki je pomagal graditi tovarno Vemork, ga je prepričeval, da vodi rov neposredno do koncentratskega aparata v kleti.

Po blatu je gazil naprej ob zelo toplih ceveh in končno prišel v klet ter vlekkel za seboj orožje in eksploziv. Vrata, kjer je bil koncentrator, so bila odprta. Joachim je vstopil in skočil tik pred norveškega stražarja. Od osuplosti je stražar takoj dvignil roke.

Joachim je začel hitro postavljati eksploziv in pri tem ugotovil, da je bil model v Angliji točna kopija pravega koncentratorja. Komaj je razpostavil polovico eksploziva, ko se je nenadoma raztreščilo okno za njegovim hrbtom. Hitro se je obrnil. Na oknu se je z zunanje strani, s tovarniškega dvorišča pojavila neka glava.

Joachim je v trenutku pograbil puško, glava v oknu pa je takrat zašepetala geslo »Piccadilly!« V istem trenutku je v prostor z nogami naprej skočil nekdo v britanski uniformi. Čeprav je poskušal s plaščem zadušiti ropot, se je vseeno zdelo, da bo zvenket šipe privlekel Nemce. No, to je bilo zdaj v Knutovih rokah. Oba sta začela hitro razpostavljati eksploziv in ni jima bilo mar, kaj se dogaja zunaj. Ko sta opravila svoje delo, sta pazljivo pregledala razporeditev pozameznih kosov eksploziva in nato je vsak skrbno pregledal še delo drugega. Napake ni smelo biti!

Vžigalne vrvice sta skrajšala. Šele tedaj sta, potiskajoč norveškega stražarja pred seboj, odhitela proti vratom.

Knut si je komaj upal dihati. Roka mu je instinktivno segla proti sprožilcu avtomatske puške, ko je v noč začelo odmevati razbijanje šip. Nemške barake, ki so do zdaj tiho spale v temi, bodo v nekaj sekundah oživele z oboroženimi ljudmi. Legel je v sneg in upal, da tudi drugi člani zaščitne skupine ne bodo odlašali s streljanjem.

Počasi je štel. Pet sekund... Puška je bila pripravljena za avtomatski ogenj, namerjena na vrata. Nič se ni zgodilo. Niti en Nemec ni prišel ven.

Knut je počasi izpustil sapo. Imeli so srečo! Spominjal se je, kako je v začetku vojne v Tonsaasenu pomagal v nekem gozdličku, ki je bil podoben temu, obkoliti skupino Nemcev. Ni bil ravno lep prizor, ko so gledali Nemce, kako so viseli prek oken ali so bili groteskno razmetani po tleh barake.

Sem so prišli, da poženejo v zrak tovarno težke vode, ne pa ubijati speče vojake. Ni važno, kar bi Nemci lahko storili njegovi družini, a to ni norveški način vojne — če v to niso ravno prisiljeni.

in potem se je začelo... Prva eksplozija! Razstrelivo se je vžgalo v kleti! A kako čudno slaboten je ta hrup, zadušeno bobnenje. Ali so morali zaradi tega priti tisoč milj daleč? Knut je počepnil in pričakoval, da bodo vsaj zdaj oživele barake.

Nič se ni zgodilo. Ni bilo niti znamenja rušilne skupine niti Nemcev. Šele nekaj minut pozneje so se odprla težka vrata stražarske barake in ven je prišel en sam Nemec in še ta neoborožen in na pol oblečen. Počasi je odšel do vrat naprav za elektrolizo in poskušal ključavnico; vrata so bila zaklenjena kot prej. Z baterijo je posvetil še proti tovarniški ograji, ko ni odkril ničesar, ugasnil. Nemec se je vrnil k baraki, vstopil in zaprl vrata.

Norvežani so osupli čakali. Ali je bilo to vse? Ali je to sploh lahko vse? Ali je Nemec morda mislil, da je kaka žival izzvala eksplozijo katere izmed min v gozdičku?

Ob rahlem škripanju čevljev na starem snegu je norveška skupina stekla izza ograjenega tovarniškega prostora. »Nihče izmed nas ni vedel, kaj se bo zgodilo na mostu,« pripoveduje Knut. »Doslej ni bil na nas izstreljen niti en sam naboj. Bil sem tako vesel, ker nam je uspelo izzvati eksplozijo v tovarni, da sem pomislil, da lahko udarimo naravnost po stražarjih na mostu. In tako smo tudi storili. A videli nismo niti enega izmed njih.«

Ko so bili že na varnem in sami niso mogli verjeti, da niso izgubili niti enega človeka, se je Knut ustavil in prisluhnil. »Ne duha ne sluha ni bilo o Nemcih. Na Norveškem je bila tako tiha noč.«

Mir pa seveda ni trajal dolgo. Izgubljenih je bilo okoli tri tisoč funtov težke vode, skoraj polovica celoletne proizvodnje, v koncentracijskem oddelku tovarne so bili uničeni vsi glavni instrumenti. V Telemarku je besnelo nacistično maščevanje.

General von Falkenhorst je počastil napad kot »najboljši *coup*, ki sem ga kdaj videl,« kljub temu pa je posadko straže v tovarni poslal pred vojaško sodišče. Prav tako je začel pregledovati celotno prebivalstvo pokrajine. Njegovi vojniki so hermetično zapirali celotna mesta in preiskovali hišo za hišo. Preiskali so tudi najvišje vrhove in zažigali vse pastirske kočee in osamljene vaške hiše, ki bi lahko koristile napadalcem na begu.

V tem času so bili člani skupine »Gunnarside«, razen Knuta, že daleč na poti proti Švedski. Na smučeh so bežali pred Nemci polna dva tedna in končno prestopili mejo. Vrnili so se v Britanijo in Churchill jih je osebno odlikoval s skupno sedemnajstimi medaljami.

Knut pa je iz družinskih razlogov in zaradi tega, ker je norveško odporniško gibanje potrebovalo sposobnega organizatorja, ostal na Norveškem. Tako so storili tudi štirje člani skupine »Swallow«, Einarjeva dolžnost je bila poročanje o Norsk Hydroju, katerega, čeprav je bil poškodovan, ni bilo mogoče pustiti brez zavezniškega varuha.

Razdelili so se, a maščevalni ukrepi, ki so jih izvajali nacisti, so bili tako neusmiljeni, da so komaj ušli smrti. Tipičen je primer Clausa Helberga. Skoraj mesec dni pozneje je na begu na smučeh, v civilni obleki, severno na planoti Hardonger Vidda naletel na nacistično smučarsko patroljo, ki so jo sestavljali trije ljudje.

»Z oddaljenosti kakih sto metrov so začeli takoj streljati name, k sreči pa je bil teren valovit in za trenutek sem se uspel izogniti nevarnosti. Pomislil sem, da bom lahko pobegnul tem nacistom, saj sem, tako kot številni drugi norveški otroci, zrasel na smučeh.«

Kmalu pa sem ugotovil, da je eden izmed mojih preganjalcev prav tako dober kot jaz, močan človek, ki je morda zrasel na Tirolskem. Ustavil sem se, da bi ustrelil s svojim vojaškim revolverjem in v svoje veselje sem videl, da ima tudi on samo pištolo, medtem ko sta druga dva, ki sta ostala daleč za nama, streljala za menoj s puškama. Spoznal sem, da bo izgubil boj med nama tisti, ki bo prvi izpraznil svojo pištolo.«

Helberg je začel igrati obupno igro: bežal je kot ponorel, izkoriščal vsako prilžnost ob robu globokih prepadov, se noro spuščal po strminah, da bi se čim bolj oddaljil od preganjalca, potem pa se je drzno ustavljal, z rokami v bokih, in čakal. Razbesnjeni Nемец je večkrat ustrelil in — zgrešil v varljivem planinskem zraku.

»Mislil sem, da je izstrelil že vse naboje, a nisem bil gotov, zato sem se bal spustiti ga bliže. Zdaj sem mu zares poskušal pobegniti, a sem bil že utrujen, on pa je, vsaj videti je bilo tako, postal še bolj odločen. Smučal sem bolj kot kdajkoli. Pognal sem se prek obronka in na koncu padel.«

Preveč sem bil izčrpan, da bi se lahko dvignil ali celo obrnil. Pomislil sem: zdaj bova odločila. Videl sem, da se mi približuje. Zdelo se je, da je tudi on pri koncu s svojimi močmi. Grabil je pištolo. Medtem ko je streljal, sem se skušal odvaliti naprej, a nisem mogel. Gotovo je bil utrujen tudi on, saj je streljal in ponovno zgrešil.

Zdaj sva gledala natanko drug v drugega, oddaljena ne več kot petdeset metrov. Pomislil sem: le kak Nемец mi lahko sledi tako dolgo, dokler ne omaga. Končno sem se dvignil — on me je opazoval — izvlekel pištolo in začel počasi smučati proti njemu. On je bil še vedno nepremičen, nagnil se je na svoje smučarske palice in težko dihal. Vedel sem, da zdaj tudi on nima moči tako kot jaz prej.

Pozorno me je opazoval. Morda ni verjel, da bom streljal. Vedel sem, da je njegov revolver prazen. Dvajset metrov pred njim sem se ustavil, nameril na njegove prsi in ga zadel. Malo se je nagnil naprej in se naslonil na palice, le glava se mu je pobesila. Nato sem se obrnil in odhitel naprej, ker bi lahko vsak trenutek prišla tudi druga dva Nemca.«

Ta dan se je za Helberga hitro zmračilo. Uro pozneje je šel s smučmi čez kakih trideset metrov visoko steno, a je dobil le izpah rame.

Naslednji dan ga je ujela nemška smučarska patrolja. Dva dni pozneje, ko so ga z vojaškim avtobusom peljali v koncentracijsko taborišče Grini, je skočil v snežni zamet in si zlomil roko; kljub toči krogel, ki so jo nanj spustili spremljevalci na motornih kolesih, je pobegnil v gozd.

Hans Helberg je končno le prišel do Švedske in odletel v Anglijo, kjer so ga pozdravili kot heroja.

Einar je ostal. V novembru leta 1943, leto in pol od dneva, ko je začel opazovati Vemork, je poročal v London, da Nemci po uspelem napadu pospešeno dokončujejo rekonstrukcijo v Norsk Hydroju. Med Nemčijo in Telemarkom so se nenehno izmenjavala letala s tehniki in opremo.

Kaj storiti? Einar je odkrito rekel: dvomim, da bi uspel še en napad »Gunner-side«, ker imajo Nemci fantastične varnostne ukrepe, če pa London pošlje ljudi, bodo poskušali, kar se bo dalo.

Štab Posebnih sil v Londonu je slišal za »samomorilski« sporazum enajsterice ljudi. Zahtevali so natančne dnevne bombnike Osme ameriške bombarderske enote, da bi najprej poskušali napasti Vemork, čeprav je bil to »nemogoč« cilj.

Bombarderji so prišli 16. novembra. S pomočjo močnega daljnogleda jih je Einar opazoval z oddaljenega planinskega vrha. Zdelo se mu je, da je videl dva direktna zadetka. Šele čez dva dni mu je bilo jasno, da je bila škoda le delna. Naprave, ki so bile zavarovane s sedmimi betonskimi sloji, bodo pripravljene za proizvodnjo že čez mesec ali dva.

Ta drugi napad pa je Nemcem že zadostoval: Vemork je bil preveč izpostavljen. Einar je 31. novembra prek radia sporočil v London, da bodo vse naprave za proizvodnjo težke vode demontirali in jih z ladjami prepeljali v Nemčijo. To bo sicer vzelo precej časa, a potem vsaj ne bo tega prekletega motenja s strani. Na koncu svojega radijskega sporočila je Einar zarožljajal s svojimi ključi, kar je v šifri pomenilo smeh.

Delo je bilo končano v prvem tednu februarja leta 1944. Celotna tovarna je bila demontirana, zapakirana in naložena na vlak z odprtimi vagoni. V petek, 18. februarja, je Einar prejel sporočilo, da bo vlak krenil v nedeljo zjutraj in da bodo tovor naložili na neko nacistično tovorno ladjo v majhnem pristanišču nedaleč od Osla. To prekladanje naj bi bilo opravljeno v nedeljo zvečer.

V soboto so dolino zasedle enote SS, planinske čete pa so obšle vse steze po visokih obronkih daleč okrog Vemorka. Tokrat nobenih neumnosti! V nedeljo zjutraj bo na vsakih sto metrov straža ob vsej petindvajset kilometrov dolgi železniški progi vzhodno od jezera Tinnsjoe. Tu bodo vlak naložili na splav, ki ga bo prepegljal kakih štirideset kilometrov proti jugu do konca jezera, od tod pa bo le še kratka pot do morja.

Nacistične enote bodo patroljirale po jezeru z motornimi čolni in varovale drugi del proge in pristanišča. V nedeljo zjutraj ne sme biti niti ene napake, je zahteval von Falkenhorst. Dovolj je sabotaže! Vlak bodo na vsej poti dobro varovali pred nenadnimi napadi.

V soboto zvečer je v Oslu sedel Knut in trije drugi člani norveške odporiške organizacije v majhen avtomobil. Odpeljali so se proti jezeru. Ko jih je ustavila straža, so ji pokazali prepustnico, katero je, kot je bilo očitno, podpisal rajhovski komisar Terboven osebno. Nacistična straža jih je pozdravila in pustila avto skozi kontrolno mesto. Ob enih ponoči med soboto in nedeljo je Knut odpeljal avto v bližino sidrišča splava na južnem koncu jezera, kjer je bil v doku prek noči kombinirani splav-ladja *Hydro*.

Knut, ki je imel s seboj siv usnjen kovček, je z dvema tovarišema odšel na splav. Splav ni bil zastražen. Zakaj ni bil? *Hydro* bo prevzel tovor na drugem koncu jezera šele naslednje jutro.

»Skoraj vsa posadka je bila pod palubo, zbrana pri dolgi mizi, in precej glasno igrala poker,« se je pozneje spominjal Knut. »Le inženir in kurjač sta delala v strojnici in zato nista mogla tja.«

Stopili smo v prostore tretjega potniškega razreda, ker smo hoteli prodreti do ladijskega dna, tu pa nas je odkril paznik splava. Na srečo je bil dober Norvežan. Rekli smo mu, da bežimo pred Gestapom in dovolil nam je, da smo ostali na splavu.

Ko je odšel, smo enega človeka pustili na straži na hodniku za primer, če bi se paznik vrnil, jaz pa sem se s svojim spremljevalcem zavlekel skozi odprtino in se splazil po kobilici ladje do premca. Pripravil sem dve tempirani bombi, ki sem ju nastavlil na 10,45 dopoldne. Po prejšnjih opazovanjih sem ugotovil, da bo *Hydro*, če se bo držala voznega reda, takrat nad najglobljim predelom jezera.«

»Bombi sem postavil na dno«, nadaljuje Knut, »ker sem upal, da bo luknja na premcu dvignila krmo splava in da se bodo železniški vagoni zakotalili s palube in

se najprej zrušili na dno jezera. Računal sem, da bo eksploziv dovolj močan, da bo dvignil v zrak okrog enajst četvernih stopenj ladijskega boka.«

Ni bilo lahko. »Da bi bili gotovi, smo uporabili dva alarmna zvonca,« pripoveduje Knut, »ker je bilo postavljanje zadnjega priključka nevaren posel. Bila je le tretjina palca med nami in katastrofo.« No, končno je bilo opravljeno vse in beg je uspel.

V ponedeljek zjutraj, 21. februarja 1944, sta Einar in Knut zapustila umazani hotel v Oslu, kjer sta bila na videz zaposlena kot člana štaba. Spotoma sta zajtrkovala in kupila kvislinški list »Fritt Folk«. Glavni naslov na prvi strani je pripovedoval, da je bil včeraj ob 11. dopoldne zaradi skrivnostne eksplozije hudo poškodovan splav na jezeru Tinnsjoe.

Ko se je prednji del splava napolnil z vodo, sta se krma in vijak dvignila v zrak, je pisalo v listu, železniški vagoni s pomembnim tovorom pa so se zakotalili po palubi in se zrušili na dno jezera, tisoč tristo čevljev globoko.

Tako se je na dno enega izmed najglobljih norveških jezer potopila celotna tovarna. In tako, zaradi peščice pogumnih ljudi, ni niti kaplja težke vode prispela v Nemčijo iz Vemorka, do jeseni leta 1942 glavnega vira za preskrbovanje v Evropi. To je bil velik uspeh, ki ga niso popolnoma ocenili niti tisti ljudje, ki so ga dosegli — vse do 6. in 9. avgusta leta 1945, ko je beseda »bomba« dobila nov pomen.

Na mostu

France Kosmač

*Ne boste več dolgo butali, topovi,
kmalu vas prelijemo v konstrukcije.*

*Na lesenem partizanskem mostu
sredi čuječne Bele krajine
me ustavi mesečina.
Počasi teče Lahinja,
ziblje srebro kot otroka.
Po gričih plavajo bele vile
s polnimi, dišečimi vrči svobode.
Razkošni pomladni cvetovi,
ne bojte se mrzle slane,
v koreninah je preveč tople krvi,
pod rušami preveč vročih src.*

*Ne bodo več dolgo butali topovi,
kmalu jih prelijemo v konstrukcije.*

*Na tem lesenem partizanskem mostu,
ki se mu celijo bridke rane,
so nemirne moje misli.
Njih pot je podobna
sunkovitemu letu netopirjev
med železnimi konstrukcijami,
na mostovih prihodnosti.
Potrpi še, partizan, potrpi trenutek.*

Vojni dogodki v letu 1941 so se naglo razvijali. Takoj po splošni mobilizaciji je sledila kapitulacija, ki je ustvarila precej zmede, posebno, ker so sprva zasedli Gorenjsko Italijani, ki so se kmalu umaknili na mejo nove ljubljanske pokrajine.

Kot tudi druge učitelje, me je doletelo, da sem v tem času moral na svoje delovno mesto (iz Ljubljane) v Gorje pri Bledu. Tam sem čakal nadaljnje usode in poizvedoval, kako je v Ljubljani, kamor bi se morda dalo še uiti.

V tem času sem prebral Rauschnigovo knjigo »Hitler mi je povedal«, kjer je fűhrer razlagal svoj osvajalni načrt, po katerem naj bi osvojil tudi Anglijo in Ameriko. Ker me je lastnik knjige prosil, naj knjigo preberem in potem zažgem, sem tako tudi storil.

Prišel je gestapovec

Sedmega maja so me Nemci aretirali in odpeljali v Begunje, ki so jih imenovali »Vigaun«. Prejšnji večer mi je prinesla kolegica iz Ljubljane »Jutro« in me naprosila, da ga drugo jutro odnesem k bližnjemu sosedu. Ko sem zjutraj stal na pragu sosedove hiše, sem zagledal na cesti v spremstvu gestapovca občinskega tajnika. Gledal sem, kam bosta zavila. Šla sta v hišo, kjer sem stanoval. Čez hip sta se vrnila in šla proti hiši, kjer sem brž oddal sosedu »Jutro« in povedal, kdo prihaja k njim. Bili so prestrašeni in čakali, kaj bo.

Že je stal na pragu gestapovec in me vprašal po imenu, potem sem moral z njima v svoje stanovanje.

Gestapovec mi je povedal, da ve, da sem bil v jugoslovanski vojski in da imam orožje. Zato sem aretiran in moram z njim.

»No, sedaj sem pa v kaši,« sem si mislil. Ugovarjal sem mu in zatrjeval, da nimam nobenega orožja. Bil je hud in je dejal, da me lahko kaznuje, če se bom upiral.

S seboj sem smel vzeti nekaj najnujnejših potrebščin. Vodil me je h gospodinjii in zahteval od nje, da mi je izročila žlico in posodo za hrano. Nato sta me možakarja odvedla v občinsko pisarno. Tam sta bila enako opremljena moj šolski upravitelj in kaplan Močnik. Čakali so samo še name. Tam sem zagledal domačina, ki je bil postavljen od Nemcev za župana. To mesto je sprejel, ker je mislil, da bodo Nemci gospodarili mirno kot je bil tega vajen še iz rajnke Avstrije. Mož je bil ob

pogledu na nas precej prizadet, ne bi rekel, da dosti manj kot mi. Po nekaj mesecih se je zmazal iz te službe, češ da je bolan.

Odgnali so nas kak kilometer daleč od bivše orožniške postaje, kjer smo čakali, da je domačin, ki je imel avto, tega uredil. Vozili smo se prek zasilnega mostu čez Savo v Betinu pod Bledom v Begunjah.

Kraj nesrečnega imena . . .

Ko smo se znašli pred visokim zidovjem na dvorišču v Begunjah, nas je šofer pomilovalno gledal in se poslovil od gestapovca z dvignjeno desnico: »Heil Hitler!«.

Gestapovec nas je odvedel v prvo nadstropje v sobo št. 6. Na hodniku smo morali odložiti svoje potrebščine, nakar nas je gestapovec pahnil v sobo. V njej je bilo na naše začudenje že okrog trideset zapornikov, predvsem iz radovljiškega, kranjskega, škofjeloškega in litijskega območja. Prvega med temi trpini sem spoznal sošolca Jožeta Zupančiča, ki se je čudil, da me niso pripeljali že prej, saj je bil on tu že dva ali tri dni. Poleg mene je imel ležišče šolski nadzornik in pisatelj Ciril Drekonja, doma s Tolminskega, ki je pozneje padel kot talec in je pokopan v Begunjah.

Kmalu sem ugotovil, da nas je tu zbrana lepa družčina učiteljev, sodnikov, uradnikov in duhovščine. Vsi so zatrjevali, da glavni val aretacij šele pride. Vse izobražence bodo pozaprl. Tisti dan nas je bilo v Begunjah okrog dvestopetdeset. Mnogi so bili zaradi negotovosti, ki je vse morila, nerazpoloženi in zaskrbljeni. Govorili so o nekakšnih talcih, posebno če bo narod nudil okupatorju odpor. Vsi smo vedeli, da se bo to prav kmalu zgodilo. Zaporniki so ostro kritizirali tiste domačine, ki so ob prihodu okupatorja izobesili zastave s kljukastimi križi.

Kmalu smo se tudi novinci vključili v te pogovore in smo pripovedovali, kako so nas aretirali in kdo nas je izdal.

Ko so privedli v sobo še nekaj zapornikov in so nas razvrstili po ležiščih, je bilo v sobi, ki je merila okrog 35 kvadratnih metrov, 45 ljudi. Ne samo, da smo imeli za spanje premalo prostora, tudi ob mizah je bilo klopi le za polovico zapornikov. Nikoli nismo mogli vsi sedeti.

Mesec maj je bil izredno lep, zunaj je vse brstelo in cvetelo. Zato smo bili tembolj prizadeti zaradi odvzema svobode, življenjske negotovosti in deloma tudi zaradi prelepe pomladi. Sprva nihče ni govoril glasno. Če je kdo stopal po sobi, smo poslušali, kako mu je škripal čevljev. O, kaj vse smo opazili! Zunaj bi tega nikoli ne opazili.

Te vprašujoče oči, slama po tleh in križi na oknih, so nam govorili o trpki resnici. Užaljeni smo bili v dno srca.

Na slami in za železnimi križi

Ko smo zvečer plegli na slamo, ki je je bilo malo, da smo čutili vse svoje kosti, smo se pokrili s staro odejo. Ko so ob osmih gestapovci zahtevali, da ugasnemo luč in so ukazali mir in »spanje«, smo med seboj še dolgo govorili o dnevnih dogodkih in drugem. Skozi odprta in zamrežena okna nas je pozdravljala prvi konec in v napol razsvetljeni sobi so se videli veliki odsevi križev na oknih.

Ko sem gledal po sobi, sem v kotu zagledal veliko modro posodo, dežo za mast, ki je držala okrog 50 litrov. Sosed mi je pojasnil, da je to »kibla«, ki služi ponoči za WC. Zjutraj sta jo morala dva moža odnesti v stranišče in jo očistiti. Uporaba tega pripomočka se mi je zdela nemogoča in sem bil vesel, da se ga mi ni bilo treba nikoli poslužiti.

Podnevi pa se je bilo treba za take opravke postaviti pred stražarja na hodniku in ga v nemščini prositi, če dovoli, da gremo na WC. Stražar je bil v rjavi obleki in je nosil na puški nasajen bajonet.

Zasliševanje

Vsak dan so klicali po nekaj zapornikov v kletne prostore, kjer so nas zasliševali, zasmehovali in se iz nas norčevali.

Tiste, ki so imeli svetle lase in modre oči in morda povrh še nemški priimek (npr. Grum), so ljubeznivo prepričevali, da so, če že ne oni, pa vsaj njihovi predniki, nemškega rodu in naj gredo v njihovo službo v veliki rajh. Le redki so bili, ki so se jim podali in so pred našo selitvijo v Srbijo odšli na delo k Nemcem. Vsi smo jih močno obsojali.

V naši sobi sta bila zaprta tudi dva Čeha. Bila sta oče in sin, ki sta pred Nemci ušla v Jugoslavijo. Bila sta v Kranju v službi v tekstilni tovarni. Žena tega Čeha je vsak dan prihajala iz Kranja pod zidove v Begunje, da bi slučajno na kakem oknu uzrla moža ali pa sina. Bala se je, da morda niso izvedeli za sinov atentat na nekega Nemca na praški ulici. Toda zgodilo se je, česar se je bala ali slutila žena. Nekega dopoldneva so gestapovci iznenada pridrli v sobo in odvedli starega Čeha. Sin ni nikoli več slišal zanj.

Nihče od zapornikov ni vedel pravega vzroka, zakaj so nas zaprli. Iz zasliševanj se tudi ni dalo mnogo sklepati. Vendar pa smo vsi slutili, da je glavni vzrok ta, da smo bili vsi sposobni organizirati odpor proti Nemcem. Drugi vzrok, ki smo ga slutili je ta, da smo bili vsi na listah pete kolone, ki je leta in leta vohunila po naših krajih in poizvedovala pri ljudeh o tem, kar jih je zanimalo in je bilo koristno zanje.

»Tipični del Slovencev...«

Kakšen teden po mojem prihodu so pripeljali na dvorišče kakih trideset ciganov. Ker so se bali, da imajo uši, so mlade in stare nagnali v veliko kopalnico s tuši, kjer so morali odložiti obleko in čevlje ter se okopati. Obleko so jim oprali, cigane pa so imeli ves dan zaklenjene brez oblačil, dokler se jim niso do večera na dvorišču vsaj za silo posušila. Ti cigani so »tipični del Slovencev«, so se posmehovali. Vsi smo bili močno užaljeni, ker so nas enačili s cigani.

Tudi mi smo se enkrat na teden kopali v kopalnici. Do tedaj so zapirali le moške.

Stik z domačini

Nekaj življenja so prinesli v sobo tisti naši tovariši, ki so se prostovoljno javili, da bodo čistili kaznilniško greznico in vozili odpadke na bližnje in oddaljene njive. Med prvimi se je javil gostilničar Olip iz Lesc, ki so ga poznali po vsej okolici. Ti so kljub stražam na polju dobili nekaj stikov z ljudmi, zato smo že pri izbiri predlagali tiste ljudi, ki so bili doma v neposredni bližini, iz Lesc in Radovljice. Vsak je bil vesel, če so ga le hoteli vzeti za to delo. Drugi dan so ti ljudje že prinesli v zapor nekaj cigaret in jedil, ki so jim jih s pomočjo kmetov na polju poslali domači.

V zapor smo izvedeli tudi, kakšne novice krožijo zunaj zaporov. In te niso bile razveseljive.

Zbor zapornikov

Prvo nedeljo po aretaciji, dne 11. maja, smo imeli na velikem kvadratnem dvorišču, sredi stavbe, razburljiv dogodek.

Okrog desete ure dopoldne smo morali vsi nenadoma na dvorišče v »zbor«. Ko sem stopil čez prag, je bilo tam že okrog dvesto zapornikov in so stali ob treh stenah. Sredina je gledala proti četrti steni ob kateri pa so stali nemški vojaki,

ki so imeli na tleh postavljene strojne puške. Pripravljene so bili na vse. Za prvimi vrstami so nas postavili v drugo vrsto. Sam sem stal v drugi vrsti zapornikov, ki so gledali proti strojnimi puškami. Kljub temu, da je bilo na dvorišču okrog 300 ljudi, je vladala v tem z vseh štirih strani zaprtem prostoru grobna tišina. Lagerführer Trelsen je stal pri strojnicah, se pogovarjal s podoficirji in gledal množico. Ob stavbi kaznilnice sem opazil na vzvišenem prostoru, menda je bil opuščen okrogel vodnjak s pokrovom, nekega našega zapornika. Nihče ni vedel, kaj vse to pomeni. Čakanje na to »predstavo« je bilo zelo mučno in je mnogim trgalo živce. Pozneje so nekateri pravili, da so bili prepričani, da bodo s strojnimi puškami pokosili vse zapornike. Drugi so bili zmedeni in niso mislili drugega kot na dom in ženo ter otroke. Slutnje so se mešale s strahom, kletvijo, obtožbo. Kaj vse bo še temu sledilo?!

Prvi prizor velike drame

Scena je bila pripravljena. Napetost je bila ustvarjena. Vodja zaporov je stopil pred zapornike in govoril približno takole:

Nemčija ima mnogo hrabrih in nepremagljivih vojakov. To je že dokazala na Poljskem, Češkem, v Avstriji in drugod. Ta vojska je disciplinirana, ne manjka ji ne hrane, ne oblačil, ne orožja in streliva. Führer je poskrbel za vse, saj ima Nemčija tudi mogočne tovarne in disciplinirane delavce. Zato ne dovoli, da bi kdo podkupoval naše vojake, to je vsakemu Nemcu pod častjo.

Da imamo dobro orožje, vam lahko takoj dokažemo. Komandiral je, da so vojaki legli k strojnicam. Tišina se je pri tem še poglobila, vse je kazalo, da je treba samo še ukazati »Streljaj!«

Tedaj je vodja zaporov pokazal na našega zapornika, ki je stal na vodnjaku. (Bil je nek inženir iz Ljubljane, katerega imena se ne spominjam.) Dejal je: »Ta nesramnež je hotel podkupiti našega stražarja s cigaretami, ki mu jih je ponujal. To je nesramno, kaj takega naša hrabra vojska ne prenese. To je nedostojen, poniževalen postopek proti našemu vojaku, ki mu ne manjka cigaret«.

Tega inženirja so pred tem dogodkom zaradi ponujanja cigaret zaprli v ledenico, kjer je čutil, da bo zmrznil. Prste na rokah in nogah je imel že vse otrple, zato je začel razbijati po vratih in se odločno uprl, da ne mara biti zaprt, naj ga raje takoj ustrelijo.

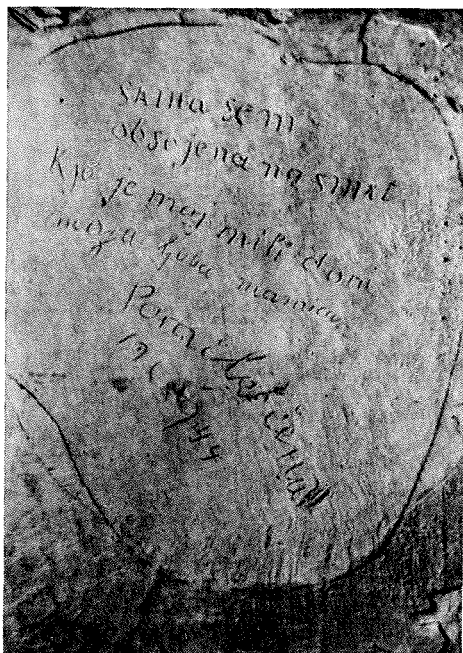
Ta »zadeva« se je končala tako, da nam je vodja taborišča zabičeval, da moramo vedeti, kar je povedal o nemški vojski, da je ta močna, da ima dovolj orožja in vojakov, ki nas lahko postrelijo s strojnicami, če bi se kdo drznil narediti karkoli, kar je zapornikom prepovedano.

Po tem mučnem dogodku so množico z inženirjem vred odgnali v sobe. Vsi smo bili poparjeni in mnogi so se ves tisti dan slabo počutili.

Fantje pojo

Naslednjo nedeljo popoldne smo sedeli na klopih v sobi in se dolgočasili. Nekateri so igrali tarok s kartami, ki so jih naredili sami iz kartona. Nekdo je predlagal, da bi zapeli kakšno domačo pesem. Poskusili smo. Glasovi so bili ubiti, neubrani. Peli smo tiho, sicer bi kmalu imeli gestapovce v sobi. Peli smo, a tisto petje ni bilo podobno tistemu petju, ki smo ga bili vajeni ob različnih priložnostih v veseli družbi. Prva pesem, »Delaj, delaj, dekle pušeljc,« nam je še nekako šla iz ust. Ob drugi pesmi, »Ko so fantje proti vasi šli«, pa je nekaterim ob trpkem občutku zamrl glas. Komaj smo jo »stisnili« do konca.

Zaradi stiskanja srca, ubitih glasov in neubranosti je bila pesem prej podobna žalostinki kot pa fantovski pesmi. Vse je kazalo, da je okolje vse prej kot primerno za lepo petje.

Tako je zapisala na steno celice na smrt obsojena Francka Naglič iz Radovljice, pozneje pomiloščena in odpeljana v nemško taborišče. Od tam se ji je posrečilo pobegniti k partizanom in so jo tik pred koncem vojne ujeli in ubili domobranci

Listič »Kibla«

V sobah je bil najbolj zasovražen predmet »kibla«. O njej naj povedo tile verzi:

Postavljena si v kot zaničevana:
Vsak dan očejena in spet oprana —
Užaljena si v sebi prav do dna,
a mi s teboj ponižani na psa! —

Posebno je prizadela tistega, ki jo je bil prisiljen ponoči uporabljati, nič manj pa tistega, ki jo je moral zjutraj odnašati na pravo mesto in jo očistiti. To se je zdelo vsem najbolj ponižujoče delo, ki smo ga opravljali.

Zato se je nekaj »literatov«, ki so bili zbrani v isti sobi, odločilo, da bodo začeli izdajati na roko pisan list. Temu so dali naslov »K I B L A«. Mislim, da so izšle le tri številke tega lista, ker najbrž ni bilo dovolj prispevkov, ali pa je zmanjkalo papirja. To vem, da so v izgnanstvu nekateri vedeli, da je te izvode, ki so bili v enojniku, shranil France Pavlin, danes upokojeni šolski upravitelj v Mošnjah pri Radovljici.

Žlica in pas

V zaporih je bila težava s prehrano. Ta je bila izredno slaba in nezadostna. Za zajtrk so nam dajali prežganko z zdrobom, ali črno kavo iz proje in nekaj kruha. Za kosilo pa je bilo vsak dan nekaj skoraj nezabeljenega krompirja in prav take solate. Včasih so bili tudi makaroni, za večerjo pa kaka vodena enolončnica s krompirjem ali malo fižola.

Kruh je bil močno mešan s krompirjem, tako da je čez noč postal ves plesniv in zelen. Sicer ni nikomur ostajal, le enkrat ga je nekdo zavil v papir in ga skril.

Tisto nedeljo, ko smo imeli na dvorišču zbor, smo večerjali plesnive hruške, ki so jih podmedli s črno moko in nekoliko osladkali. Tisto »lepilo« smo vsi pojedli s slastjo, saj smo bili vsi lačni in tudi že nekoliko upadlih lic.

Dobro se spominjam delavca Repinca, ki je nosil širok pas namesto naramnic in ga je vsake tri dni zategnil za eno luknjo. »Kmalu jih bo zmanjkalo«, je dejal, »če bo šlo tako naprej!«

Šele pozneje so začeli nekateri prejemati zavitke s hrano, ki so jim jo pošiljali domači, sorodniki ali znanci.

S tem so se nekateri kar dobro podprli, pozneje pa so dobivali tudi okrnjene. Ti »paketi« so bili Nemcem precejšen trn v peti in so jih tudi radi zadrževali.

Kdor ni dobival nič hrane od zunaj, vsaj kakšne klobase, slanine ali kaj drugega, je pošteno stradal. Takih nas je bilo veliko, ker nismo bili vsi z Gorenjskega.

Razgibavanje in omedlevica

Nemški vojaki so dali zapornikom vedno manj časa za razmišljanje. Sami so si marsikaj privoščili, ne samo dobro jedačo, tudi pili so radi. Zato so bili potrebni dnevnega razgibavanja, ki so ga uvedli tudi za nas. Samo, da smo morali mi gibe, ki so jih oni pokazali, delati tudi do petdesetkrat in več. Ta »telovadba« je trajala navadno dopoldne eno uro pred kosilom. Obstajala je največ iz gibov rok in nog, najhujši pa so bili globoki počepi, ki so posebno starejšim povzročali pravo muko. Ko pa jim je bilo tega dovolj, so začeli te gibe kombinirati s počasno in hitro hojo. Nazadnje pa smo naredili dva kroga, manjšega znotraj, večjega zunaj. Potem smo hodili eni v to, drugi v nasprotno smer. Kroga sta se vrtela in ob hoji smo se srečavali zunanji z notranjimi zaporniki. Prve minute ob počasni hoji je vsak mislil, da bo to le nedolžna igra. Ko pa smo morali hoditi hitro, se je skoraj vsakemu začelo v glavi vrteti in so ga obhajale slabosti. To smo delali sprva manj, pozneje pa vedno več minut. Tudi do pol ure. Bilo je mučno in naslednje dni smo se teh vaj že pošteno bali.

Gestapovci so samo ukazovali in, ko so videli, da se nekateri že opotekamo, so ukazali počasnejšo hojo.

Preselitev v Šentvid

Okoli 20. maja je bilo v Begunjah že toliko zapornikov, da niso vedeli kam z njimi. Zato so sklenili, da bodo v Begunjah obdržali le tiste zapornike, ki bodo namenjeni za talce.

Res so po tem datumu preselili skoraj vse zapornike v Šentvid. V Begunjah je ostalo le malo zapornikov. V naši sobi so ostali menda le trije. Med njimi je bil že omenjeni Ciril Drekonja, ki mi je dejal, da ga bodo obdržali najbrž zato, ker so izvedeli za njegova dejanja pod fašisti v Italiji. Bil je s Primorskega in je pred leti pribežal v Jugoslavijo. Res so ga pozneje ustrelili kot talca.

Neko dopoldne so nas z manjšimi avtobusi pod strogim nadzorstvom prepeljali v Šentvid.

Pred tem časom so pripravili vse potrebno novi gestapovci. To so bili bivši dijaki šentviške gimnazije, ki so se preoblekli v gestapovske uniforme in so zavladali v celotnem posloplju. Svoje profesorje so izgnali, kdor se je pa upiral, so mu obljubili zapor. Po bivših učilnicah so vojaki nanesti nekaj slame in stare odeje. Sobe so bile resda nekoliko večje kot v Begunjah, zato so pa natrpali v vsako sobo okrog 65 ljudi. Ležišča so bila še bolj tesna kot v Begunjah. Razmere so se tudi poslabšale, hrana je bila tudi enaka ali celo slabša

Trpinčenje zapornikov

Sobni vodje so si izmislili šikaniranje zapornikov. Večkrat na dan so prihajali v sobo in z nepotrebnimi vprašanji vznemirjali zapornike. Tudi ponoči, ko smo na ozkih slamnatih ležiščih skoraj vsi mukoma zaspali, so prihajali med 11. in 12. uro

Mučeni in pretepeni zaporniki na dvorišču begunjske jetnišnice

in vse prebudili. Vsi smo se morali dvigniti z ležišč in se postaviti v »mirno« stojo. Potem so šli do miz in so gledali, kaj imamo na njih (kako knjigo ali cvetico), potem so nekaj zamrmrali in odšli. Navadno so bili nekoliko opiti.

Ko smo se pred odhodom na zajtrk ali kosilo postavljali na hodniku v pare, so kaj radi poklicali k sebi kakega zapornika in zahtevali od njega, da jim je očistil škornje.

Poniževanje in čiščenje škornjev je vse zelo vznemirjalo, ker je žalilo naš ponos. Pri tem se je posebno odlikoval podoficir Wolf.

Novi zaporniki

Kmalu po našem prihodu v Šentvid so privlekli v zapor okrog 60 domačinov in uslužbencev iz Mežiške doline, iz Prevalj, Mežice, Žerjava, Mušenika in iz Črne. Pripovedovali so, da so jih najprej odvedli v zapore v Celovec in da so tam imeli še slabšo hrano kot mi.

Nekega dne sem zagledal v nekem kotu na dvorišču kakih deset močno duševno prizadetih mladih ljudi. Izvedeli smo, da so jih nabrali po koroških gorskih kmetijah in drugod. Nemci so se jim posmehovali in trdili, da so pravi »predstavniki Slovencev«, ki jih bodo v krajih, kamor bodo izseljeni, lahko vsakemu pokazali. Vsakovrstna poniževanja so si sproti izmišljali in jih izvajali nam v jezo.

Tu so zaporniki kmalu začeli šušljati, da nas bodo preselili v Srbijo, ali pa tudi v Nemčijo.

Zapornikov je bilo vsak dan več. Vsak teden se je število povečalo za okrog 400 ljudi. S kamioni in avtobusi so neprestano vozili nove žrtve. Sedaj so prihajali na vrsto tudi kmečki ljudje, starke tudi do 80 let.

Higienske razmere so se slabšale, zato so ustanovili iz zapornikov-prostovoljcev posebno »čistilno kolono«, ki je vsak dan pomila in pobrisala z vodo vse hodnike in WC.

Ker je bila v juniju precejšnja vročina, nesnaga pa je rastla, se je bilo bati tifusa.

Mučenja

Sprva niso imeli v kletih nobenih zapornikov. Sčasoma pa so se izmislili, da bi zapor v kleti vlival zapornikom strah in pokorščino v kosti. Zato so sprva nabrali nekaj ljudi, ki so se tako ali drugače pregrešili zoper njihove stroge predpise in hišni red. (Vsak najmanjši vzrok jim je bil dobrodošel.) Te so v kleti in na dvorišču pretepali in mučili.

Pozneje je zadoščalo, da je kdo šel po hodniku in gledal spotoma skozi okno njihovo pretepanje. Zadostovalo je tudi, da je kdo postal ob straniščnem oknu in se ozrl na dvorišče. Prišli so ponj in že se je znašel v kleti in na dvorišču in bil deležen njihovega pretepanja in mučenja. Najhujše mučenje so zganjali na dvorišču, kjer so se morali zaporniki plaziti po kolenih in komolcih. Nekega dne sem šel ob 11. uri zaradi hudega prehlada v ambulanto. Skozi priprta vrata sem škilil čez hodnik na dvorišče, kjer sem zagledal uboge zapornike, ki so jih mučili.

To so delali vsako dopoldne eno uro. Po komolcih in kolenih so se morali plaziti ob steni in potem zaviti na sredino dvorišča. Tam so imeli Nemci postavljeno šolsko klop (staro z mizo in sedalom). Zaporniki so se morali plaziti pod klopjo. Na klopi sta sedela dva gestapovca, ki sta tolkla zapornike. Dokler se ni kdo zrinil pod klopjo, je prejemal močne udarce, kamor je priletelo. Potem so se morali vračati po isti poti nazaj in spet pod klopjo. To so delali, dokler niso zaporniki omagali. Potem so jih prebujali in včasih koga tudi polivali z vodo, da bi se osvetil. Videl sem zapornika, ki je še čez 14 dni imel veliko podplutbo okrog očesa, da sploh ni nič videl na tisto oko.

Ti ljudje so vpili in se zvijali od bolečin, da nam je zastajal dih in se je paralo srce...

Verjamem, da Nemcem ni bilo všeč, če je kdo opazoval njihovo zverinsko početje.

Vsakemu, ki so ga izpustili iz kletnega zopora so zabičali, da bo takoj ustreljen, če bo komu povedal o tem.

Nihče ni upal govoriti o tem. Meni je o pretepanju in butanju z glavo ob zid — v kleti — pravil neki moj znanec iz Žerjava. Dobro sva se poznala, a ni nič kaj rad pripovedoval o tem.

Pobeg enega izmed zapornikov

Nekega popoldne so privedli v taborišče mladega nepridiprava, ki je menda nekaj izmaknil in pil v gostilni blizu Škofje Loke. Tega so vtaknili v sobo, kjer so bili zaporniki z njim nezadovoljni. Nekdo ga je tudi spoznal. Bali so se, da bo komu kaj izmaknil, ali pa kakšno zagodel, da bodo potem kaznovali vso sobo. Zato je šlo proti večeru k vodji taborišča odposlanstvo in prosilo, da bi ga dali v kak drug prostor, kjer bo sam. Sprva so se temu upirali, pozneje pa so ga res dali v klet. Tam je ugotovil, da okenska mreža ni zaklenjena. Zato je izbral priložnost, da jo je popihal zgodaj zjutraj, ko se je stražar odmaknil na drugi konec stavbe. Skočil je iz kleti, čez dvorišče do visoke mrežaste ograje (4 m) in se znašel na svobodi.

Ker sem spal v prvem nadstropju pri oknu so mi rekli tovariši, naj pogledam skozi okno, kaj imajo, ker psi lajajo in je slišati razburljivo govorjenje. Ko sem pokukal izza zidu ob oknu na dvorišče, sem videl vodjo taborišča, pomočnika Wolfa, nekaj vojakov in dva psa. Takoj me je zapazil vodja in pomeril proti oknu s svojo pištolo. Ni mi kazalo drugega kot umakniti se. Sobi sem sporočil, kaj sem videl in spet legel na slamo.

Tisto jutro so nas eno uro prej kot druge dni spravili pokonci in nas na hodnikih preštevali. To nam je potrjevalo, da smo pravilno skleпали, da je nekdo ušel...

Grobovi talcev v Dragi pri Begunjah

Priprava na selitev

Ko so Nemci dokončno vedeli, kam nas bodo selili, so nas še prej odvažali na naše domove, da smo pobrali najnujnejša oblačila in drugo, kar je mogel kdo nesti. Obenem pa so pobrali tudi vse družinske člane, žene in otroke. Tudi dojenčkom niso prizanašali.

Z našim kamionom sva šla dva zapornika. Najprej smo se oglasili v Zasipu pri Bledu, kjer so hoteli spraviti na kamion staro ženico v revni bajti, ki pa se je tako trmasto upirala in vpila, da so jo pustili doma. V šoli so vzeli mater učitelja, ki je bil v vojnem ujetništvu v Berlinu. Potem smo šli na moj dom. Tam smo ostali malo časa in ko so šli mimo delavci iz jeseniške tovarne, sem jim rekel: »Poglejte, kaj delajo z nami!« ... »To bo hudo maščevanje,« so rekli. In res so se številni vrli Gorjanci odzvali klicu svobode. Saj jih je padlo okrog 70.

Nazadnje smo se odpeljali na Blejsko Dobravo po družino šolskega upravitelja Janeza Laharnarja. Ta me je po poti prosil, naj povem družini, kaj jih čaka. Bili so pravkar pri kosilu. Nemci so počakali, da so pokosili. Žena je že slutila, kaj jih čaka, otroci pa, ki so bili štirje še mladoletni, so zajokali. Potem so v naglici navezali vsak svojo culo in so nas naložili na tovornjak. Domačini se niso dosti upali v bližino. Nato smo odbrzeli v Sentvid. Tam je bilo že mnogo družin. Otroci so jokali, možje so kleli, žene pa, posebno tiste z dojenčki in majhnimi otroki, so bile razburjene in obupane. Taborišče je bilo v kakih desetih dneh do kraja napolnjeno.

Zaporniki so šušljali, da bodo Nemci vsem pobrali zlatnino in denar. Moški so začeli skrivati poročne prstane pod opetnike v čevljih, denar smo stlačili pod usnje in podlogo naramnic pri nahrbtnikih, vsak se je bal, da bi mu kaj vzeli. Pri pregledih so res pobrali vse, ženske so se morale pred Nemkami tudi sleči. Ob koncu nas je bilo v taborišču več kot dva tisoč.

Zadnje dni pred selitvijo smo že komaj čakali spremembe. »Bo, kar bo,« smo dejali. Predzadnji dan smo morali pripraviti svoje kovčke, ki so jih pred odhodom zložili v poseben tovorni vagon, ki je bil priklopljen takoj za strojem. Šestega junija so odpravili iz Šentvida prvi transport zapornikov. Bilo je popoldne. Nihče ni vedel, kam nas bodo poslali. Vozili smo se v slabih vagonih, nekateri so bili tudi živinski. V Šiški je bila zbrana velika množica ljudi, ki so protestirali proti takemu početju, hoteli so prinesiti zapornikom nekaj jedil in pijače, pa jih Italijani niso pustili na peron. V mraku so potegnili naš vlak do Zaloga, kjer smo dolgo časa čakali.

V Zidanem mostu smo vsi opazovali, če bodo pustili vagon z našo prtljago poleg stroja, ker smo se bali, da ga bodo odklopili in odpeljali v Nemčijo, nas pa v Srbijo. To se k sreči ni zgodilo in vsi smo se oddahnili, ko smo videli, da bomo imeli za zimo vsaj najnujnejša oblačila.

Ponoči je sopihal naš vlak proti Zagrebu in dalje prek Bosne v Valjevo.

Porodile so se mi naslednje misli:

Srbija sama je svobodo izgubila,
zdaj z nami bo gorje delila . . .

Čeprav je od teh dogodkov in doživetij minilo že dvaintrideset let, so spominu še popolnoma živi. Ob pisanju teh vrst so pred mano zaživelih obrazi, besede in pesmi, ki so nastale v tem času. Neprijetni občutki so taki, kot bi bili popolnoma sveži.

Čas ujet je v čeladi 1943

Črtomir Šinkovec

*Čas ujet je v čeladi,
v mreži bodečih žic —
sedemkrat grenki pelin
raste iz naših src.*

*Sivi sveder obupa
vrta v skorje lobanj —
žge v srcu kot kaplje strupa
na žerjavici sanj.*

*Kam, kam iz čelade,
kam iz bodečih žic?
Kam iz te strašne balade —
kakor pes ali mrlič . . .*

Negotovost je pogoltnila kriterije, kar je razlaga za osuplost nad predrznostjo pisca

Pogovor

s pisateljem

Primož Žagar

Karel Grabeljšek-Gaber je bil partizan, ki se je bojeval na območju Dolomitov in Notranjske. To je važno naglasiti, kajti vse njegove zgodbe, vsi njegovi romani, zaobjemajo partizanjenje na tem območju, to je v krajih, kjer je živel, se premikal in spopadal Notranjski odred, katerega član je pisatelj Grabeljšek tudi bil. Med deli moža, po poklicu učitelja, ki pa zdaj sorazmerno mirno živi v pokoju v čedni enonadstropni hiši na Vrhniki, naj posebej omenimo trilogijo »Dolomiti se krūšijo«, nadalje roman »Med strahom in dolžnostjo« in zadnjo, pred nekaj meseci izdano knjigo — »Bolečina«. Seveda bi bilo težko in prav nemogoče z eno samo kratko potezo orisati vsebino Grabeljškovega pisateljevanja. Zato naj v ta prostor zgolj postavimo, da je pisatelj v svojih pripovedih, zadevajočih ves čas, kot povedano, čas partizanov, iskal bolj po notranjosti ljudi in dogodkov, kakor pa po zunanjem obrazu tistih dni. In tako se na primer kažejo v tej svoji narobe obrnjeni podobi kmetje, ki jim, stoječim sredi bojnega vrtinca, ostaja v zavesti zasidrana nespremenljiva misel, ohraniti po vsej sili zemljo in ostati na zemlji, ter od tod izvirajo tudi njihova zunanja dejanja, pa partizani, ki jih je čas povozil. ki ostanejo partizani tudi po partizanih in zato padejo od nerazumevanja svojih lastnih tovarišev, ki pa so svojo moralo uspešno prilagodili času in zadeti tudi od časa samega, ki stare morale požrtvovalnosti in skromnosti pač ne razume več.

— *Kaj mislite, tako na splošno o pisanju knjig, o vlogi pisatelja in tako dalje?*

»Jaz nisem pristaš igre z besedami, knjiga mora nekaj povedati.«

— *Kaj pa mora povedati?*

»Saj sem rekel, knjiga, ki se samo igra z besedami, to ni nič. Knjiga mora, ali opisovati življenje, ali mora biti izpoved, moje knjige so zelo izpovedne, ali pa se mora spoprijeti z nekim človeškim problemom, ki tudi drugega zagrabi, v tem smislu mislim, da mora knjiga nekaj povedati.«

— *Ko govorite o knjigah, ki se le igrajo z besedami, ali lahko navedete kakšne konkretne primere?*

»Tako imenovana abstraktna umetnost, ki se je priselila ne vem od kod, ali iz slikarstva in kiparstva v leposlovje ali obratno, tega natančno ne morem reči, ker nisem proučeval te umetnosti, ta umetnost človeku nič ne pove, ker izgubi kontakt z bralcem, te stvari jaz zavračam.«

— *Saj razumem, ampak jaz bi rad, da govorite čisto konkretno!*

»Vzemimo za primer tele pesmi, da bomo šli v konkretnost, pesmi, ki so številke, ali pa pesmi, ki sem jih konkretno bral pri Šalamunu. Jaz te pesmi odklanjam, ker nič ne povejo, pa kakorkoli so že utemeljevali, zakaj so mu dali nagrado iz Prešernovega sklada. Te pesmi pustijo bralca v osuplosti ali pa jih kar brez vsega zavrača.«

— *Kaj pa, če je prav ta osuplost tisto novo sporočilo, ali bi to lahko bilo možno?*

»Mislim, da ne. Bralca pustijo osuplega ali jeznega in jih odloži, ker ne dobi kontakta. Bralec in pisatelj se lahko kregata, ali pa se odlično ujemata. Toda, če sta bralec in pisatelj indiferentna drug do drugega in se sploh ne razumeta, potem pa nimata kaj iskati, in to oba. Kajti pisatelj lahko opiše navsezadnje kar koli, lahko obrača številke, lahko je pri tem nekaj izrazil, vendar pa to ne pride do bralca.«

— *Kaj pa, če je hotel, kot rečeno, izraziti občutek osuplosti in je ta občutek bralec doživel pri branju, ali ni tedaj v redu opravil svoje naloge? Osuplost je potemtakem tisto, kar je hotel izraziti.*

»Jaz tudi to zanikam. Rekel sem osuplost, toda osuplost v tem smislu, da je bralec osupel nad predrznostjo pisca, da si le-ta upa iz bralca tako daleč ponorčevati, da se ne meni za to, kaj bi bralec rad od njega. Tedaj bralec knjigo odloži. Poglejte, Mariborčan Kramberger, ki je načel vprašanje nacionalnosti, jaz sem se lahko prepiral z njim, rekoč, tovariš ti nimaš prav, ampak bila sva v kontaktu. Kontakt med bralcem in piscem mora biti.«

— *Pa je vseeno, za kakšno idejo gre, oziroma, kakšna ideja nastopa v pisateljevem delu?*

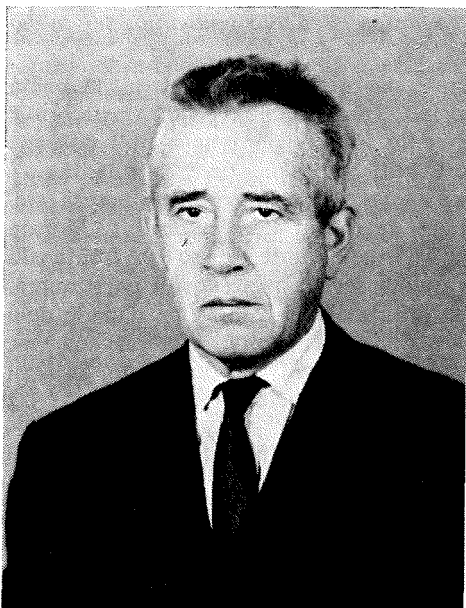
»Gremo naprej, v prvem delu je vseeno. Jasno pa je, da bom zdaj pisatelja, ki bo propagiral ideje, s katerimi se jaz konkretno ne bi strinjal, jasno, da bom tega pisatelja bral, vendar pa ga bom odklanjal.«

— *Ali morete to bolj natančno razložiti?*

»Konkretno: jaz sem veliko pisal o partizanskem življenju. V partizanih so bile raznotere situacije in bili raznoteri ljudje, so bile stvari, ki niso bile pravilne, pa so bili ljudje, ki niso delali prav. Pisatelj ima pravico pisati o teh stvareh. Če pa o tem pišemo tako, da to negativno prevladuje, da pravzaprav obstaja samo negativno, in danes velikokrat naletite na te vrste pisanja o partizanih, potem jaz tako pisanje odklanjam, ker je neresnično. V partizanih je bilo veliko več pozitivnega kot negativnega, ker drugače ne bi zmagali, in narodnoosvobodilno gibanje bi se samo od sebe zadušilo. Pisatelj mora opisovati tudi senčne strani, to se razume. Pisatelja pa, ki piše o samih sencah, ker ne najde sonca, čeprav je bilo, in tako pisanje je, kot sem rekel, neresnično, tega pisatelja odklanjam, berem pa ga.«

— *Toda v življenju se tudi zgodi, da zmaga senca, ker je pač več sence, kaj pa pravite na to?*

»Ker je tako povsod v življenju, je lahko seveda tudi tukaj. Mi vemo, da so pisatelji zagrabili odlomek iz življenja, ki je bil samo negativen in zato v to negativnost ni mogel nasuti dosti svetlobe. Zdaj pa gre za nekaj drugega. Iz pisateljevanja pa mora odsevati, kaj pisatelj s tem hoče, kakšen je odnos pisatelja do teh negativnih stvari. Povrnimo se nazaj v NOB. Recimo, pisatelj obravnava nepravilno likvidacijo, pri čemer pa seveda tudi sam ve, da je nepravilna. Napaka, ki jo obravnava, se ni zgodila zaradi pomote, pač pa so jo ljudje, ki so nastopali pri njej, napravili vede, torej so vede storili, kar ni prav. To pisatelj lahko opiše, ampak ko piše, lahko iz vrstic razberete, kakšen ima odnos do NOB, ali je sovražno razpoložen, ali pa je za NOB, in se mu je zdelo, da pač mora te stvari popisati; ampak tedaj pisatelj ni blatil NOB, kot jo nekateri blatijo.«

Pisatelj Karel Grabeljšek-Gaber

— *Kateri pisatelji pa recimo, blatijo NOB?*

»Konkretno bi zdaj zelo težko odgovoril. V slovenščini je tega manj, bilo pa je več tega v drugih republikah. Simptomi so tudi pri nas, če ne v samem prikazovanju, pa v kritikah.«

— *Bi lahko bolj neposredno spregovorili o teh kritikah, da bi morda mogli iz njih sklepati na simptome blatenja?*

»Da bi vam zdaj rekel, tale kritik, pa tale kritik, to mi zdaj ni prezentno. Vam pa bom povedal tole, da gre pri samem odnosu do del, ki obravnavajo NOB za zamolčavanje, za odvrivanje vstran. Ko pa ti kritiki ocenjujejo delo, ki obravnava NOB, in ga negativno ocenijo, kar je s kvalitetnega stališča mogoče tudi prav, pa potem to v javnosti završi kot polemika. Brž se oglasio tisti, ki imajo nepravilen odnos do celotne stvari. Nekaj ne razumem. Od te literature pričakujemo samo najkvalitetnejše. Jaz bom pa rekel, da imamo v vsaki literaturi povprečna dela in da imamo zelo malo dobrih del. Zakaj bi morala biti iz te tematike samo najkvalitetnejša dela? Med toliko in toliko povprečja se vedno tudi nekaj dobrega pojavi. Potem, mi imamo v sferi knjige, publicistike kup stvari, ki silno negativno vplivajo na mladega človeka. Filmi, stripi, masovna literatura, vse tó podaja nam nekaj tujega. Če pa jim skušamo iz partizanskega življenja dati nekaj, s čemer bi vse to nadomestili, pa se že vzdigneta vik in krik. Če imajo Amerikanci svoj divji zahod, zakaj še mi ne bi imeli nekaj svojega, ker mladim ljudem je potrebna akcija, dinamika. Toda brž ko nekdo poskuša storiti nekaj v tem smislu, že je tu vik in krik, kot sem rekel. Spomnimo se tega, kar je bilo na televiziji, kar je napisal, konkretno, Ribič o Vosu. Kvalitete ne morem oceniti, ker oddaj nisem gledal, nimam televizije. Ob teh televizijskih zgodbah pa so zagnali tak vik in krik proti njemu. To pa pomeni, da niso ocenjevali kakovosti prikazanega, ampak, da dejansko odklanjajo, kar je iz partizanskega življenja.«

— *Govorili ste o filmih in stripih z nam tujo snovjo itd. Dejstvo je, da so lahko stripi in vesterni in določeni filmi, uvoženi na primer iz ZDA prav tako sredstvo psihološke vojne, sredstvo takega vplivanja na zavest ljudi, da jim postane, poenostavljeno povedano, tisto kar pride od tam, z zahoda, prijetno, blizu, domače itd., kar vse ne velja toliko za predmete, kakor predvsem za ideje. V ne-*

kem smislu so namreč lahko tudi ustrezni predmeti sredstvo vplivanja, saj lahko vzbudijo nove potrebe, nove predstave itd.

»Da, kako so ti kritiki onemogočili poskuse, da bi dali nekaj našega, ta način mi ni bil všeč. Jaz sem napisal roman Bolečina. Tega mladina ne bo dosti brala, ker hoče mladina akcij, to pa je preveč prizadeto pisano, obravnava bolj duševne strani kot pa zunanje. Jaz sem napisal tudi bolj akcijsko stvar za mladino — »Trije in ena«. To delo je kritika, konkretno Mejak, napadla, toda ne s tega stališča, da bi ocenjevala kvaliteto, ampak Mejak je takrat tako napisal... Morate najprej vedeti, za kaj gre. Tukaj obravnavam mlade fante, ki so ob italijanski raciji skrili mitraljez v sneg in ta mitraljez potem seveda posredovali partizanom. Pri tem je bilo cel kup peripetij, se pravi, to je bila akcija. Mejak pa napade delo v tem smislu, da jaz poveličujem akcijo, zaradi katere bi lahko bila zažgana vas. Takrat me je to podžgalo, ker če bi samo kvaliteto napadel, bi bilo v redu, kajti ni vse dobro. Bilo pa je napisano tako, kot so belgardisti očitali partizanom. In jaz sem v TV-15 pač napisal, da Mitja Mejak tako kritizira, kot so med vojno belgardisti. Na ta odgovor se obrne proti meni vsa vesoljna kulturna javnost. Nazadnje je stvar prišla pred častno razsodišče društva književnikov, in to v tem smislu, da sem hotel s svojim odgovorom Mejaku škodovati, da sem ga hotel spraviti ob službo. Jaz sem naslovil na razsodišče pismo, v katerem sem napisal: razpravljajte zdaj ne o kvaliteti dela ampak, ali je bila v tistem delu moralno kočljiva situacija ali ne, taka moralno kočljiva situacija, o kateri pisatelj ne bi smel pisati. Kasneje je razsodišče menilo, da je bil moj odgovor, priobčen v TV-15 žaljiv, Mejak pa se je zadovoljil z mojo pripombo, da mu nisem hotel škoditi. Meni je šlo za problem sam. V bistvu gre tukaj, za te vrste literaturo, ki naj nadomesti ameriške stripe in podobne stvari. Nisem imel velikih ambicij, mladina je to silno rada brala.«

— *Ob omembi moralno kočljive situacije naj vas vprašam, ali so potemtakem situacije, ki jih pisatelj ne sme opisovati, ali torej pisatelj ni svoboden?*

»To je druga stvar, to me je tako razburilo, kajti jaz sem bil tudi partizan in sem še danes partizan. Jasno, da ima pisatelj pravico pisati o vseh situacijah v tistem smislu, ki sem vam ga že prej razložil, da pokaže resnico. Ampak takrat nisem premišljeval o tem, o čemer ste me vi vprašali, vsega me je zgrabilo, ali sme partizan streljati ali ne. Jaz sem sicer zelo eksploziven človek, to mi je večkrat škodovalo kot koristilo.«

— *Zakaj ste dejali, da ste še zdaj partizan?*

»Po mišljenju sem, mene bi danes te stvari prav tako razjezile kot so me takrat, partizan ne sme streljati, partizan je kriv, ker je požgana vas, danes bi tudi belček prišel in rekel, vi ste bili krivi, danes se to sliši.«

— *Resno mislite?*

»Da, pojdite malo po hribih, pa boste slišali, pa v mestu prav tako. Mogoče bo danes malo boljše. Pred Pismom pa je reakcija dejansko dvigovala glavo. Posebno po mestih so mislili, da se stvari vračajo na staro, in še jaz sem to mislil. Zato je nastala moja »Bolečina«. Mogoče bo zdaj boljše, ampak čisto izkoreninjeno ne bo.

— *Kako, ne bo?*

»V tej generaciji ne bo. Med vojno jih je bilo kakih 80 odstotkov za nas, vsaj na vrhniškem območju, kakšen odstotek pa jih je bil ves čas proti. Ti ljudje so ostali, ti živijo med nami, saj niso vsi pobegnili. Ko so videli našo popustljivost, so dvignili glave. In ko bo situacija, bodo spet dvigali glave, dokler ne bodo pomrli, bodimo realni, to pa je tako v kulturi kot v gospodarstvu.«

— *Nekateri vaši odgovori so dali razumeti, da ne ločujete naše literature na partizansko literaturo in na drugo literaturo, pri nas pa to ločevanje obstaja, mar ne?*

»Pri nas so uvedli terminus o partizanski literaturi, in že v tem je lahko nekaj omalovaževanja. Izidor Cankar navaja v svojih Obiskih, v razgovoru s Finžgarjem Finžgarjeve besede o tem, da govorijo pri nas o tako imenovani katoliški literaturi, da pa on, namreč Finžgar, ne pozna te katoliške literature. Enako jaz ne priznam terminusa partizanska literatura. Pisatelj mora opazovati človeka v taki in taki dobi. Nekdo bo šel zato nazaj h kmečkim puntom, vendar pa zavoljo tega ne bomo imeli puntarske literature. Jaz sem prikazoval človeka v situacijah iz partizanskih časov, zato to ni partizanska literatura, kot pri puntih ni puntarske literature in kot ni katoliške literature, kakor je rekel Finžgar.«

— *Kakšno mnenje pa imate na splošno o literaturi, ki opisuje partizanske čase, kajti vas štejejo poznavalci za dobrega pisca, in vas zato tudi tako vprašujem?*

»Brez dvoma drži: ko smo hoteli pisati o tej naši dobi, je bilo sprva to pisanje malo okorno, prilagojeno takratnim razmeram, mogoče. Kajti nekateri so pisali že med vojno, in je literatura takrat, kot vse drugo, služila boju, je bila aktivistična zadeva. In tega se po vojni nismo mogli takoj otresti, zato smo bolj opisovali zunanost, nismo pa šli v človeka. Toda naše pisanje se je poglobljalo iz leta v leto, in jaz sodim, da smo dobili v tem času nekaj del, ki kar dobro prikazujejo tisti čas in tiste ljudi, nekatera na ta način, nekatera na drug način; nekateri pisci prikazujejo čas skozi zunanost, a je bolj poglobljena, kot je bila spočetka, nekateri z vrtnjem v človeka.«

— *Na katera dela in katere pisce mislite?*

»Med drugimi je Kocbek z Listino in Tovarišijo.«

— *Kaj pa Strah in pogum, ki so ga nekoč prepovedali?*

»To ni bilo tako v redu, to so problematične stvari. Potem sodi med taka dela, kot ste prej vprašali tudi moja knjiga »Med strahom in dolžnostjo«. Memoarske stvari bom izpustil, nekatero bom pa le omenil, ker se mi zdi potrebno. Tako prištevam med dobre stvari Zormanovo knjigo »V tem mesecu se osipa mak«, to je kar dobro, pa Borove »Daljave«, Kraigherjeve »Moj Lonja« in, dasiravno je žanr drug, je pa velikanskega pomena, Svetinovo Ukano. Nadalje so bile novele, ki so vredne.«

— *V liriki so pa sploh dobra dela, recimo Kajuh, ali ne?*

»V liriki Kajuh, pa vzemite Minattija, Petra Levca, tu pa smo na vrhu, tako kot smo tudi vedno bili. Memoarske literature nisem veliko bral, vseeno pa bi rad omenil vsaj dve stvari, ki sta zdaj izšli. Poglejte, »Partizanski zdravnik« od dr. Aleksandra Gala; zakaj imenujem to knjigo? Ta knjiga je namreč tako napisana, da bi morala dobiti nagrado vstaje, pa je ni. Tiste italijanske ofenzive, tiste stiske ljudi, tega še ni, vam rečem, noben pisatelj tako napisal, kot je on.

Tu so tudi »Izgubljeni zapiski« Doreta Klemenčiča-Maja, in tudi nekatero Hacetove stvari; kar pustimo, on je preprostega borca tako opisal kot malokateri, ti borci živijo, tega bi prijel.«

— *V začetku ste govorili o tem, da mora biti med piscem in bralcem kontakt, če ne ni nič, če ne bralec knjigo kratkoma odloži. Slo je predvsem za abstraktno oziroma moderno umetnost, ki jo bralec osupel zaradi nerazumljivosti in zaradi norčevanja iz njega zavrne. Ker ste z Vrhniko, bi vas rad malo bogokletno vprašal, kaj mislite o tem, da je v Cankarjevih časih tudi Cankarja marsikdo odložil, osupel zaradi nerazumljivosti, recimo, kaj zdaj?*

»Cankar je nekoč predaval v Trstu, pa so delavci dejali, za tega človeka pravijo, da ga ne razumejo, mi ga pa vendar čisto dobro razumemo. Jaz sem ga prebral nevemkolikokrat. Res je, da se nekatero Cankarjeve stvari strašansko težko berejo, tiste, v katerih opisuje revščino. Je pa razumljivo, da so ti ljudje, da je ta meščan, ki je bil sit vsega, to težko bral in je rekel, da ni resnično. Pravim pa, da ga tudi mi težko beremo. Vendar pa je res, da revščina še ni bila nikoli lepa, nikoli pri-

jetna, revščina je težka, in te stvari težko beremo še danes, res pa je, da te zagrabijo.«

— *Zagrabijo, če preberete, kaj pa, če ne preberete, če odložite, ker ne čutite kontakta, kot pravite sami?*

»To pa je tako. Cel kup pisateljev bo ostal velikemu krogu ljudi zaprtih. Vendar ta komunikacija med bralcem in Cankarjem je komunikacija, pri čemer ni potrebno, da jo razumeš, važno je, da jo občutiš. Jaz sem prepričan, da je moja Bolečina taka stvar, da jo bodo ljudje težko brali, ker človek vrta v stvari, ki so neprijetne, ki jih nimaš rad, a komunikacijo pa knjiga bo ustvarila med seboj in bralcem.«

— *Rad bi se znova povrnil k občutku osuplosti, in vas ob misli, ki ste jo izrekli, da se Cankarjeve stvari o revščini težko berejo, ker je tudi revščina težka in potemtakem iz dela odseva občutek težavnosti itd., in vas bi torej ob tej misli vprašal, če ni morda občutek osuplosti tisto sporočilo, ki ga nosi delo, in ga zdaj pač nekateri odlagajo, drugič pa ga ne bodo odložili, tako v tem smislu me zadeva zanima?*

»Jaz mislim, da tam, kjer ne gre samo za igrakkanje z besedami, kjer ne gre za samo žonglerstvo z besedami, da nam bo lahko nekaj dala tudi ta moderna, čisto abstraktna umetnost. Tu pa je zdaj razlika med umetnostjo in maniro. Jaz trdim, da je veliko tega manira. Mislim, da so Kosovelovi Integrali tudi nekaj takega abstraktnega, kljub temu pa komunikacija obstaja.«

— *Manira, pravite, bralca ne more zagrabiti, tako?*

»Ne, manira je posnemanje, posnemanje pa ni nič. Ti se lahko učiš, potem pa moraš maniro stresti s sebe. Če boš našel stik z bralcem, potem si prebredel jez, ki te je ločil in si se prebil v umetnika.«

— *Kako pa opredeljujete, kaj je umetnost in kaj je igrakkanje z besedami?*

»Ko boš navezal stik z bralcem, ko bo tudi on nekaj čutil pri tem, potem si nalogo izpolnil.«

— *Vendar pa je nekaterim morda le všeč tudi tista druga umetnost, tista, ki bom rekel, napravi človeka samo osuplega, da bova vedela, za kaj gre, na katero točko v pogovoru se to nanaša?*

»To je druga stvar, to so posamezniki. Jaz odkrito pravim, ne verjamem, da teh petdeset, sto nametanih besed sploh kaj je; vprašanje, če bo čez toliko in toliko let kdo sploh to pogledal, nobeden ne bo, če pa bo, je pa vprašanje rešeno.«

— *Še to, kaj pa če mi tega zdaj ne razumemo, kar je obrabljeno vprašanje, ampak vseeno obstojno?*

»Bežite, bežite, to je čista špekulacija. Zdaj pa povejte, če boste tole razumeli: grem in vidim, lepo, je, hudič. Dajmo, dajmo, saj smo ljudje, ki smo nekaj le prebrali, to je zdaj manira, modnost. Ko boš vzpostavil stik z bralcem, potem da, to pa je norčevanje iz bralcev.«

— *Prav, zakaj pa potem izdajajo taka dela, saj so dobila tudi Prešernovo nagrado, iz nekih meril pa morajo vendarle izhajati, kajne?*

»Takole je, so ljudje nekoliko negotovi, sami sebi ne verjamejo, svojim sodbam o tem, kaj so ti umetniki ustvarili s tem in tem delom. To je nekakšen strah pred tistim, kakor vi vprašujete, kaj pa, če to le ne bo postalo nekaj čez leta in zakaj, si mislijo naprej, bi moral zdaj jaz morda podirati umetnost. To je ta negotovost. Jaz sem hodil na grafični bienale, zdaj ne hodim več, ker je šla grafika v čisto abstrakcijo. Bilo je na tem bienalu delo, ki je bilo nagrajeno, poleg pa delo, ki ni bilo nagrajeno. Jaz pa nisem nobene razlike opazil, ni več kriterijev za ocenjevanje, potem se pa loviš. V bistvu pa je to strah, je nesigurnost vseh teh žirij. Če pa bi čez nekaj desetletij le bilo kaj, taka je njihova miselnost, da nas ne bodo imeli za tiste, ki so zavirali umetnost, kot so včasih čez Cankarja tolkli.«

Nekateri so se borili zato, da bi nekaj imeli od revolucije, drugi pa, da bi revolucija od tega nekaj pridobila (Aragon)

Ko listamo po arhivih predvojnih naprednih in revolucionarnih založb, po revijah, knjigah, časopisih, brošurah, koledarjih, ko gledamo iz te dobe ilustracije, opreme, razglednice, plakate in letake vseh mogočih levičarskih, političnih in humanističnih akcij, rdečih sindikatov, mirovnih pobud, esperanta, gledališko-filmskih scenarijev pa vse do zaščitnih znakov in delavskih diplom, pohval in protestov, zasledimo pod šifro LJ (Ljubo Ravnikar) tako široko angažiranost kot pri nobenem slovenskem likovniku.

Rojen je bil leta 1905 v Ljubljani. Med prvo vojno je preživel nekaj let s starši na Dunaju in obiskoval nemško osnovno šolo. Mesti Dunaj in Trst sta bili znani po lakoti. Bolezni, siromaštvo, mraz in strah na eni strani, na drugi pa aristokratske kočije, špekulanti, tihotapci, ovaduhi, blodnice, kancilisti, soldateska in lazareti. Ko je preživel to katastrofo, se je vrnil z družino v Ljubljano, kjer je maturiral na realki. Risanje ga je učil profesor Peter Žmitek. Zopet se je napotil na Dunaj in se posvetil slikarskemu študiju. In, ko se je vrnil v Ljubljano, ni našel nikjer zaslužka za vsakdanji kruh, vendar s slikanjem ni prenehal. Socialistični prvak Anton Kristan ga je sprejel v združeno banko, kjer se je preživljal nekaj let kot uradnik. Že od otroških let veliko bere in sede vsak dan za uro ali več h klavirju. Takrat je veliko prebiral socialno umetnost, predvsem pa ga je privlačeval Ivan Cankar. Neumorno je upodabljal njegove pripovedi v risbi, akvarelu in celo v olju. Cankarjeva dela se je tudi lotil prevajati v nemščino.

V umetnosti so se tedaj zasnnavljali vsi mogoči tokovi: ekspresionizem, surrealizem, postimpresionizem, kubizem, verzem, kon-

struktivizem, futurizem, črnski plesi ter bohota vseh mogočih šol antirealizma. Ob tem viharju v kozarcu umetnosti pa je ležala svinčena mora brezizhodnosti življenja, ki je zahtevala po krvavi vojni in po socialni revoluciji v Rusiji, konkretne rešitve družbenih razlik. Mladega Ravnikarja je obsedalo vprašanje, kako se umetniško izpovedati in moralno zadostiti svojemu notranjemu utripu? Kako ustvarjati in obenem zajeti vse globine življenja, ki je tako bogato in je bilo v tistem času memento človekove časti in pravice ter na kraju tudi razredne zavesti. Odpovedati se je bilo treba zoževanju likovnosti zgolj na formalizem. Biti formalist, bi se reklo potvarjati življenjsko resnico in

Podoba Ljuba Ravnikarja iz leta 1932

Ljubo Ravnikar: Diapozitiv za Hlapca Jerneja v priredbi Ferda Delaka 1931

stvarnost in skrivati pravo obličje tedanje družbe. Razne subjektivistične struje so bile takemu gledanju identične, ker so se z »revolucijami v ateljejih« poigravale pravzaprav le formalistično in se oddaljevale od vsebine življenja.

Naturalistični in impresionistični likovni problemi so brez dvoma Ravnikarja zaposlili za več let. V delih tega razdobja je uspel s skrajno disciplino ustvariti vrsto del, ki jih javnost ne pozna. V tem času so se vse češče pojavljale pri nas informacije v knjigah in reprodukcijah o novih literarnih, gledaliških, filmskih in likovnih dogajanjih ne samo v Rusiji, ampak tudi v Evropi, predvsem v Nemčiji. Tu je »Nova stvarnost« (Neue Sachlichkeit — Berlin) z Georgom Groszom, Otom Dixom, Käthe Kollwitzovo, Johnom Heartfieldom, Ernestom Barlachom in Belgijcem Fransom Masereelom. Iz Političnega teatra Erwina Piscatorja (Berlin) se je vrnil Ravnikarjev prijatelj Ferdo Delak. Takoj sta pričela z delom za delavske odre in pripravila Dobrega vojaka Svejka, Hlapce in Hlapca Jerneja, Ravnikar je izdelal vse diapozitive, panoje, sceno, kostume in propagando. Pravzaprav je vse takratno Delakovo delo okoli gledališča in filma vezano na sodelovanje z Ravnikarjem. Le-ta se je ukvarjal tudi s kostumografijo baletnih nastopov skupine Katje Delakove.

Njegova dolgoletna likovna domena je bila v Cankarjevi družbi, pri založbi Klas, Novi knjigi, Ekonomski enoti, Mladinski matici in drugod. Izhajale so njegove otroške slikanice in razglednice v barvah. Prav tako so tiskali črno-bele in barvne razglednice ter koledarje iz delavsko-kmetskega življenja z ostro socialno in politično tendenco. Ravnikar si je ustvaril svoj lik človeka-pro-

letarca in lasten slog, ki ga je bilo brž lahko razpoznati. Te njegove grafike in slike so kazale potisnjenost proletarca in težo takratnega življenja ter obenem povzdigovala moralni lik in vsebino socialistične misli. V primerih, ko je v svojih delih odprto družil likovnost z idejo in politiko (Hlapec Jernej, Dobri vojak Svejk itd.), je zreduciral na tako ostrino, da so ljudje med predstavo vstajali od prevzetosti in po predstavah dostikrat v zborih demonstriali.

Ne smemo prezreti reklamnega podjetja Aloma Company na današnji Cankarjevi cesti št. 2/I v Ljubljani (ustanovitelj Alfonz Matelič, od 1932 dalje pa Fran Rozman). Tu je bil vključen reklamno-grafični atelje, kjer so delali Ivan Miklavc, Maks Sedej, Stane Kumar in Ljubo Ravnikar. Sem so se shajali mnogi napredni ljudje kot Blaž Arnič, Ferdo Delak, Jože Šeligo, Boris Kraigher, Ivo Brnčič, Fran Petré, Ivan Vuk in drugi. Poleg reklamnega dela (plakati, letaki, inserati, diapozitivi, prospekti, embalaža), so tu nastajala v veliki meri dela za legalen in ilegalen napredni tisk. Važno pa je vsekakor, da sta tu nastali dve značilni mapi: Maksa Sedeja »Predmestje« in Ljuba Ravnikarja »Ogledalo«. Za slednjo je Ravnikar izrezal 35 linorezov, uvod pa je napisal napredni književnik Ivo Brnčič, ki pravi, da prikazujejo te groteske »demaskirano grdoto slovenskega panoptika«.

Ljubo Ravnikar: Gladovna stavka rudarjev (risba 1934)

Ljubo Ravnikar: Družinski blagoslov proletarca (risba 1934)

Poleg reklamne grafike je Ravnikar v svoji sobi v Tavčarjevi ulici št. 2/II (ateljeja seveda ni imel) neugnano slikal in hodil z akvarelno mapo ter s stojalom in platnom na Fužine, Barje, Posavje, na Menino planino in v Bohinj. V svojem »ateljeju« je naslikal večje formate v olju s tematiko stavk, uporov, vojne in bede doslej javnosti neznanih (če sploh še obstajajo). Nekaj pred vojno je pripravil samostojno razstavo v ljubljanski galeriji Obersnel. Ob ustanovitvi »Grude« leta 1938 smo ga brž vključili, saj je bil edini, ki je imel za seboj že velik opus, ki bi ga razstavil kadarkoli. Do skupne razstave »Grude« seveda ni prišlo, ker se je prehitro približala vojna vihra, v katero smo nekateri grudaši že drugič padli in izgubili v njej štiri člane. Ravnikarjeva dela so bila že dolgo pred vojno v očeh cenzure in policije. Če je policija pri kaki preiskavi, tudi v privatnem stanovanju, naletela na Ravnikarjevo delo, ga je ponavadi zaplenila in odnesla in se je za njim do danes izgubila vsaka sled.

Kar prve dni okupacije so ga Italijani aretirali in je bil bržčas prvi likovnik pri nas, ki je okusil fašistične ječe. Dolge mesece so ga prepeljavali skozi ječe in sodišča, dokler se ni znašel interniran v srednjeitalijanskem Corropoliu. Od risanih zapiskov in študij pa do uspešnih krajin iz okolice tega kraja je napravil več sto del. V akvarelu, temperi in laviranem tušu je ustvaril zlasti

ob zlomu 1943 pretresljive prizore izza žice, iz porušenih krajev in zlasti mase beguncev, ki so bežali v neznano. Muzej revolucije v Ljubljani ima v svoji zbirki blizu 400 del iz tega vojnega razdobja.

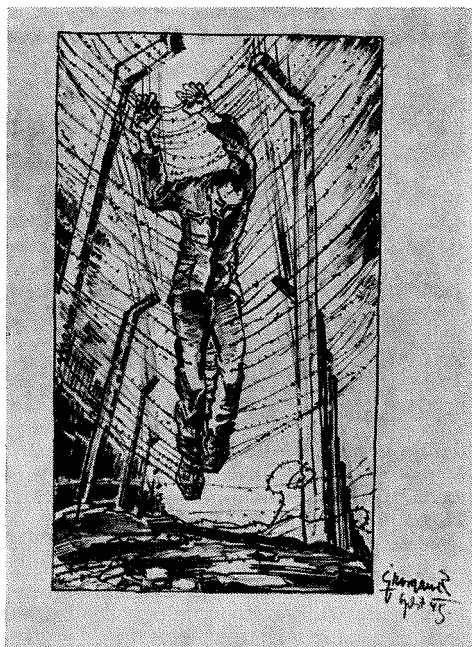
Ko se je prebil leta 1944 na jug, se je znašel v zavezniških taboriščih in nazadnje v naših partizanskih vrstah. Prijavil se je v prekomorsko brigado in dospel do Splita, kjer sta se našla s Čargom in nekaj časa skupaj delala v tehniki. Ko je prišel v Ljubljano, se je kmalu odločil med likovnike Jugoslavije, ki so šli »Po poteh črtrte in pete ofenzive«. Zopet je z vso zavzetostjo delal od zore do mraka in naslikal velik cikel iz teh zgodovinskih krajev.

Po osvoboditvi je dobil, kot obvezno vsak grudaš, dekret za službo zunaj Ljubljane. Zopet je moral zapustiti svoje slikarsko imetje in oditi z uradnim papirjem v Kranj, kjer so ga namestili na gimnaziji kot predavatelja risanja in umetnostne zgodovine. Tu se je ustalil do današnjih dni. Spočetka se je intenzivno posvetil ilustraciji, med njimi tudi več poljudnoznanstvenih del.

V kataklizmi današnje likovne kulture, ki je izraz stanja in morale neke družbe, se je Ravnikar umaknil v svet tišine, v krajino, s katero se lahko odkrito in iskreno

Ljubo Ravnikar: Vojna (akvarel — skica za olje 1936)

Ljubo Ravnikar: *Spomin na taborišče*
(risba spomladi 1945)

pogovarja in pred katero lahko vselej pristopa v jasnem prijateljskem vzdušju, kakršnega je bil vajen vse življenje. Ta vidno spoznavni svet pa mu pomenja dostikrat dokumentacijo človekovih gradenj, da bi jih rešil pozabi: stari kozolci, mlini, fužine, stare kmetske in mestne hiše ter dvorišča. Vse, kar bi pritegnilo bodočega gledalca k osvetlitvi pretekla slovenske arhitekture in njenega okolja, zlasti krajine. Ta Ravnikarjev dialog sega od starega Kranja in njegove okolice, do Bohinjskega kota, Srednjega vrha nad Martuljkom, okolico Podkorena in Jezerskega in dostikrat do dolenske Krke in istrske obale. Kot je Matija Jama slikal na prostem ob vsakem vremenu, tako najdemo Ravnikarja, ko slika sredi zime na Vrščiču ali ob Bohinjskem jezeru ali čaka v dežju pod kapom, da se bo razvedrilo in bo poletel z mapo ali s stolalom na mesto, od koder ga je ploha pregnala. Človeka je v krajini zreduciral na najmanjšo prisotnost. Zanje se je nekoč krvavo boril skoraj četrto stoletja. Toda tudi pri svojem sedanjem delu je našel credo, ki ga je vgradil kot mlad revolucionar. Svoje slike gradi z odlično risbo in solidnim koloritom ter ne pozna pri svojem delu cenenih slučajnosti in vizualnih prevar. Njegovo današnje delo ni rutinsko in virtuosno beleženje vtisov trenutne impresije, nedovršenosti in površnosti. Danes tudi opazimo, da predvojno obdobje, ki smo ga omenili, vodi današnjo njegovo izpovednost po-

gojeno na impresionistični paleti. Tudi to njegovo predvojno obdobje je bilo značilno po trdi in odrejeni risbi, jasni kompoziciji in planskem plenerizmu. To krajinarsko obdobje se mu torej včas vse bolj v povojnih letih in je postalo dravec njegova dominanta. Njegovo notranje bogastvo in žilava delovna energija obvladujeta še vedno toliko intenziteto dela, ki mu ga skoro ni para med nami. Vsako leto priredi eno ali več samostojnih razstav. Bil je vsa leta udeleženec društvenih in skupinskih razstav, dokler se ni likovna in galerijska srenja vse bolj monopolizirala in seveda skomercializirala. S tem se je zrušil tudi okvir kolektiva, odnos med strokovnimi kolegi in končno do sočloveka in družbe. V taki kulturni klimi, ki je poglajala globoke korenine, se je nujno umetnost privatizirala. Nasploh so svobodna in ustvarjalna pota dokaj odsotna ali javnosti neznana ter se zato kopiči toliko napol umetnosti odete v modo, tehnicizem in navivnost.

Ob tridesetletnici »Grude« leta 1968 v mariborski umetnostni galeriji je Ravnikar pokazal del svojega predvojnega opusa. Naslednje leto pa je na razstavi iste skupine v ljubljanski Mestni galeriji bil posvečen temu umetniku poseben prostor, ki je zajel poleg predvojnega likovnega ustvarjanja tudi scensko delo in najlepša medvojna dela. Seveda so na razstavi angažirane umetnosti leta 1969 v Slovenj Gradcu tudi Ravnikarja izločili kot neangažiranega in je uspelo doktorju umetnostne zgodovine Nacetu Šumiju napisati v njihov katalog le tri besede: »Videli smo Grudo...« Likovnoumetnostna merila ocenjevalnih komisij so bila najbrž zmotna, ko so odbrale za funduse mariborske in ljubljanske galerije blizu trideset slikarskih, grafičnih in kiparskih del iz razdobja Grude 1938–1945. Toda Milče Komel je napisal v katalog najplodovitejšega grudaša Vladimirja Lamuta ob razstavi v Novem mestu 1972: »Grudi priznamo danes predvsem socialni, družbeno napredni, ne pa umetniški pomen.« Za ta katalog je prejel Komel tudi Prešernovo nagrado. Ker ima poleg gornjih zbirk tudi Muzej revolucije v Ljubljani prek tisoč del grudašev iz predvojnega in vojnega razdobja v svoji likovni zbirki, bi najbrž po vseh dolgoletnih predvojnih in povojnih intencijah zastavljanja Grude, kazalo sprožiti revizijo fundusov in statusa grudašev. Ali so bili in so ti likovniki ali žurnalistični kronisti ali politični agitatorji? V jugoslovanskem merilu traja namreč ta proces že trideset let, to je od izida K. Hegeđušić—M. Krleža: Podravske motivi 1933. To področje in ves mehanizem okoli njega pa bi bilo treba obširneje obravnavati. Razveseljivo je to, da bodo kljub negativnim in vztrajnim težnjam izničenja nekdanje predvojne leve likovne fronte letos izšle naslednje tri monografije: Krsto Hegeđušić in Zemlja v Zagrebu ter Gruda v Ljubljani.

Dedova misel 1943

Črtomir Šinkovec

*V teh dneh,
ko v ljudeh zlovešč je šepet,
ko smrt preži na nas ko v starodavni baladi,
ko iz grma vsakega preti bajonet,
je dedova misel kot ptica-znanilka pomladi.
»Naš rod je z vilami šel nad graščake,
s pleč kakor vol
otresel si turški je jarem,
saj hčere moje niso zrasle za harem
in za janičarja nihče od mojih sinov!«*

*V teh dneh
je misel našega deda
pesem utehe.*

Dore Klemenčič-Maj: Izgubljeni zapiski

Iztok Ilich

Od kateregakoli dogodka mora vselej preteči vrsta let, da se spomini nanj uredijo in razbistrijo, da je mogoče o tem ali onem presojati kolikor mogoče objektivno, brez pretirane čustvene obremenjenosti. Tudi s spomini je tako: naj se izgubi še toliko neznatnih, čeprav še tako zanimivih podrobnosti, je vselej pomembnejše le bistvo dogajanja. Šele tedaj, ko je to bistvo, ta srž vsega dogajanja osvobojena balasta drobnih malenkosti, lahko zaživi, se razmahne in pokaže v pravi podobi. In šele tedaj dobi resnica, pa naj bo še tako subjektivno obarvana — resnica nekoga, ki zanjo priča pred drugimi — svoje pravo lice.

»Resnico hočem povedati ljudem in sebi,« pravi v začetku svoje izvrstne memoarske avtobiografije na primer tudi slikar Dore Klemenčič-Maj in nadaljuje: »Rišem že vse življenje, od tistih let, o katerih so mi drugi pripovedovali, ker se jih sam ne spominjam. Dnevnik pa pišem že štirideset let. Prišel sem ga pisati, da bi obdržal neko hipno spoznanje, ki je bilo kakor videnje. Pojavilo se je iznenada v davni mladostni preteklosti. Bilo je kakor rojstvo, ki je samo enkrat. A to je bilo drugo, notranje rojstvo. Nov svet sem zagledal. In ko se mi je zazdelo, da bo zginit, sem se zbal zanj. Skušal sem ga zabeležiti, da bi ga obdržal, kajti samo ta je moj in vedno bolj tisto, kar smatram za edino, kar sploh imam — golo življenje, z golo dušo in drugega nič.«

Opraviti imamo torej s še eno knjigo spominov, zasnovano po dnevniških zapiskih, ki so nastajali, ker se je avtor bal, da bi utegnil utoniti v pozabo njegov notranji svet, ki se mu je porajal vedno znova, ob slehernem doživetju in spoznanju, ki je seglo vanj in ga pretreslo. Vendar pa že po nekaj prebranih straneh spoznamo, da to pot ne gre za spomine, kakršnih pozna naša književnost že dolgo vrsto, marveč za svoje-

vrsten, natančen, domala seizmografski zapisnik razmišljanj subtilnega umetnika, mojstra čopiča, ki ga je gnalo, da je svojo izpoved dopolnjeval tudi v pisani besedi. Poleg tega je skušal s to knjigo zapolniti tudi vrzel — v sebi in v svojem delu —, ki je nastala, ko se mu je v vrtincih zadnje vojne izgubilo kar sedem zvezkov dnevnika.

Dragocene so predvsem Klemenčičeve misli o slikarstvu, o poslanstvu umetnosti in umetnikov ter o vrsti svetovnonazorskih vprašanj, ki se prepletajo in razpletajo tako rekoč od prve do zadnje vrstice razmeroma obsežnega, dobrih 350 strani večjega formata obsegajočega besedila. Tukaj so tudi spomini na bolj ali manj znane sodobnike, ki so mu bodisi pomagali bodisi škodovali, ko je šlo za njegove slikarske uspehe, razstave in še zlasti za težke preizkušnje v ujetniških taboriščih, po prisilni mobilizaciji v bosenske domobrance, v banjaluških zaporih in nazadnje med četniki vse do prihoda v slovenske partizane.

Tako se najprej seznanimo s tegobami, ki so avtorja doletele takoj po kapitulaciji kraljevske Jugoslavije. Konec je bilo sanj o veliki samostojni slikarski razstavi, saj so se morale te misli umakniti drugim: kako preživeti, kako se vrniti v domovino in pričeti vse znova. Zelo zanimivi so Klemenčičevi spomini na vsa tri taborišča, najprej na Dössel pri Warburgu, kjer so bili z njim med ujetniki tudi slikarja Marij Pregelj in Slavko Pengov ter igralec Arnold Tovornik, nato Langwasser pri Nürnbergu in naposled Gänserndorf pri Dunaju. Da so si slikarji nekoliko olajšali pomanjkanja polno življenje za bodočo žico, so tam med drugim tudi portretirali Nemce, stražarje in oficirje.

Po posredovanju nekaterih vplivnih znancev se je Klemenčiču nato uspelo vrniti v Jugoslavijo, ali natančneje v NDH-jevsko Banjaluko, kjer je bilo njegovo zadnje služ-

beno mesto in je imel tudi že nekaj zancev. S tem pa se je njegova nenavadna odisejada pravzaprav šele pričela. Najprej so ga mobilizirali v domobrance. Že tedaj je tudi navezal stike s partizani in četniki, med katerimi do tedaj še ni prišlo do razdora. Za tem so ga zaradi teh stikov zaprli — najprej v Stari Kaštel in nato v zloglasno Crno hišo — a so ga gotove smrti rešile komaj verjetne okoliščine. Komaj se je nato Klemenčič znašel na svobodi, se je takoj prebil do četnikov, med katerimi je, prav tako ves čas v smrtni nevarnosti, ostal vse do pomladi leta 1943. Šele tedaj, ko je bilo njegovo življenje zaradi zveze s partizani že resno ogroženo, je prebežal še zadnjikrat — k partizanom v pobočja Kozare in od tam čez drn in strn peš v Slovenijo, v roške gozdove.

Poglavja, v katerih opisuje Klemenčič svoje bivanje najprej med domobranci in nato med četniki, so brez dvoma najlepša v knjigi, so že prava literatura. Izredno živi so namreč njegovi opisi slikovitih običajev, ki so se med pretežno srbskim prebivalstvom v okolici Banjaluke ohranili in ostali živi tudi v dneh najhujših preizkušenj: »Tišina je zavladala po hribovju, od koder sva iz daljave začula vriskanje in zateglo pesem enega samega tona, močno pesem iz pradavnine, ki jo tod prepevajo vsa ljudstva Balkana, ta balkanska ljudstva, ki so čeznje šle tuje vojske, oborožene z loki in meči, z buzdovani in sulicami, s pihalniki na kresilo, s topovi, ki so metali kamnite krogle, z jatanjani in kuburami, s krivimi in ravnimi sabljami, z bajoneti. Ljudje pa so vsakikrat vedeli, da bodo vojske propadle, da od njih ne bo ničesar, razen mrličev, starih in mladih, oboroženih in golorokih, da bodo goreli domovi, hiše, hlevi, seniki in stogi sena. Vedno, skozi stoletja in stoletja isti ljudje, ki orjejo, kopljejo, sejejo, žanjejo, meljejo, pasejo, prižigajo ognjišča, a govorijo malo, le tisto, kar je najnujnejše. Pod noč pojejo pesmi, zategle in glasne, ki plavajo prek bosenskih hribov... Venomer eni in isti ljudje globoko v duši, da bodo vojske minile, da nobena nikdar ni zmagala z orožjem, kakor zmagujejo njihove roke z motiko in plugom. Peščica kmetov je danes zmagala,

kot vedno... Vsaka vojska je bila v svojem času moderna. Spremljale so jih bahavost in junaštva, prenapete ideje in idiotizem. Skrite morilske lastnosti v posameznikih so se v vojnih časih razrasle kakor strupene rastline. Istočasno pa so vznikle vse mogoče druge strasti od najnižjih do najvišjih, do neverjetne požrtvovalnosti in plemenitosti, od neverjetne omejenosti do velike iznajdljivosti. Starim križem in polmesececm so se danes pridružili kljukasti križi, bele črke U, beli orli, rdeče zvezde, znak srpa in kladiva. Tega poslednjega znaka v teh krajih v njih zgodovini še ni bilo, pesem pa je tudi pod tem znakom ostala ena in ista...«

Pretresljivi so tudi Klemenčičevi opisi predvsem ustaških grozodejstev, ki jim je bil nemalokdaj tudi sam priča. Gotovo je, da tako neposrednih in človeško globoko prizadetih pričevanj o nam manj znanih dogodkih v naši slovenski literaturi skoraj ne najdemo.

Razen tega je znal pisec zanimivo opisati tudi usodo svojih slik, od katerih jih veliko ni preživelo vojne, izmed ostalih pa jih je v pričujoči knjigi reproduciranih kar 83 (4 v barvah). Večidel gre za portrete (dva sta tudi Pregljeva), kar daje knjigi hkrati še novo razsežnost: ni le knjiga zanimivih spominov, marveč tudi dragocen album reprodukcij o umetnikovi rasti v težkih, oziroma za napredek slikarstva domala nemogočih okoliščinah.

Poleg vsega tega pa ilustrira Klemenčičevo pisanje še vrsta dokumentarnih posnetkov, med katerimi je najzanimivejša fotokopija skoraj usodne obtožnice proti A. Madjaru in tovarišem, se pravi tudi proti piscu teh spominov. Vseskozi pa tudi čutimo — in to je bržkone najpomembnejše —, da gre za razmišljanja resničnega izobraženca, ki si je prizadeval ostati vzvišen nad paberkovanji, podtikanji, sumničenji, prenaglimi sodbami in osebnimi obračunavanji. Kajti za kaj takega je njegovo pripovedovanje vse preveč spontano in kleno.

Izgubljene zapiske v opremi Jelke Rijavec je izdala založba Partizanska knjiga v Ljubljani, veljajo pa le 140 din.

Karel Grabeljšek: Bolečina

Iztok Ilich

Svojemu zadnjemu romanu je dal pisatelj Karel Grabeljšek pomenljiv naslov »Bolečina«. Zaradi bolečine, ki je skozi leta rasla iz grenkobe razočaranj, trpkosti nespornizmov, bridkosti nesreč in iz globine obupa, bolečine, ki se je naposled tako razrasla, da

se je prelila čez rob. Veliki obeti so se sesuli, tiha upanja razblinila. Nenadoma ni bilo ničesar več, vse je postalo prozorno jasno, prazno, dognano do kraja: »Če izgubiš vero vase, ne moreš več ničesar verovati. Brez vere se ne da in ne spleča živeti.«

»Bolečina« zaradi bolečine, ki je preplavila in zlomila glavnega junaka pripovedi Franceta Korenčana, ki so mu v partizanih pravili Kos. Ker je spoznal, da ni in da pravzaprav nikoli ni bil ničemur v resnici kos, da ni imel nikdar niti za hip zares trdnih tal pod nogami, da mu je življenje tako hitro uhajalo skozi prste, bivšemu partizanu, ki se ni znal vživeti v novo stvarnost, da se ga ni utegnil okleniti in zaživeti v tistem in s tistim, za kar se je z drugimi vred odpravil v gozdove.

Torej je ostal Grabeljšek tudi tokrat zvest temi, ki se ji je kot pisatelj skozi in skozi največ posvečal: oživljanju še vedno pričujoče partizanske polpreteklosti in popisovanju procesa vraščanja in preraščanja tega včerajšnjega časa v naš današnji vsakdan. Le da nam to pot kot pisatelj kaže ta proces v pretresljivem in za junaka pripovedi pogubnem konfliktu, v katerem se je tisto komaj minulo, prežeto s predanostjo, parolami in idealizmom, ko je trčilo ob neizprosno, trdo stvarnost tega našega novega časa, ki se vanj ni moglo docela vtrsti, upognilo in zlomilo. Kajti Franceta Korenčana, ki je v sebi pravzaprav še vedno partizanski Kos, in ki hkrati ne ve, kaj bi sicer lahko bil in bi moral biti, je vse to novo s tolikimi nepredvidenimi spremembami preplavilo in potlačilo čisto na dno, v premišljeno smrt, ki je še edina lahko prinesla konec bolečega tavanja in neustavljivega drsenja navzdol, vedno globlje in vedno bolj nepopravljivo navzdol.

Ze ko so se nad neprilagodljivim Kosom še med vojno pričele zgrinjati prve nadloge, se jim ni znal pravi čas postaviti po robu. Postal je likvidator, čeprav to sploh ni hotel biti. Po vojni, ko je bil sprva sekretar-glavar na Štajerskem, nato novinar brez pravega daru za pisanje in posluha za tisto, kaj je treba napisati in kaj izpustiti, pa direktor žage in naposled skladiščnik in pomagač pri zidarjih, ga je ta preteklost vedno bolj tlačila k tlom, kakor mu je tudi vsak izmed teh položajev, ko ga je izgubil, ker se ni znašel, pomenil novo breme.

Tudi ljudje, ki je z njimi partizani — Skopec (»ta prekleti Filip«), Mišo (ki je obešal kmete za roke, če so skrivali imetje pred obveznimi odkupi), Glavač s svojim brezmadežnim Francijem, pa direktor Černe in še nekateri — so mu na tej poti navzdol vsak po svoje le še pomagali, ga pehali vedno nižje. Tako se je zaradi neuspehov v službi sprevrglo v pekel in nov vir bolečin tudi njegovo privatno življenje. Vse, kar je kdaj prej

nehote in nevede storil slabega, se mu je po neizprosni logiki stvari vrnilo v dvojni meri. Najbolj boleče je bilo z ženskami, z vsemi tremi, s Francko, z Mariko in Milko. Z Mariko še posebej: »Bolečina, ki mu je ves čas otopelo ležala v prsih, oživlja, na srce mu leže nekaj svinčenega, kakor vselej, kadar se tega spomni. Svojo ženo, nekdanjo ženo, je imel rad in jo ima še zmeraj rad. Tega se ne bo znebil do poslednjega trenutka . . . To je bila njegova velika ljubezen . . .« Tako ga je prešinilo tudi na zadnji poti. Ni namreč izpolnil obljube materi svojega edinega otroka, nakar ga je čez čas, ne da bi bil tega neposredno kriv, zapustila ljubljena žena, da naposled, kot »vzorec brez vrednosti«, v sebi ni več našel moči, da bi poskusil še v tretje, četudi bi ga to nemara lahko še rešilo.

Svoje opravijo še zapor, ki si ga je nakopal po nepremišljenosti, in nesrečni opravki z izprijenim Levcem. Se nekaj razbitih sanjskih prividov in mera bolečine zaradi obupa nad samim seboj in zanj sprevrnjenim svetom je zvrhana; preostane le še zadnji, najnižji klin na lestvi, ki visi nad prepadom. Tukaj je konec: »Če izgubiš vero vase . . . Tako se mu nad robom previsa mota po glavi le še nekaj neurejenih misli: »Tudi jaz sem trpel in še trpim. Ko pa bom končal to trpljenje, moram narediti tako, da se ne bom matral, da ne bom tako umiral, kakor je Bertl . . .« Le še to in lahko se sproži pištola, da se razblini še zadnji klin pod nogami. Saj zdaj, po vsem tem obračunu ni več razloga zanj.

Pričujoči Grabeljškov roman, zasnovan kot junakov retrospektivni notranji monolog, prepleten s spomini, ki drug za drugim polnijo vrzeli (kot obrnjena zgradba klasičnega romana), napisan večji del v tretji ter tu in tam tudi v prvi osebi (kar nekoliko moti), pomeni brez dvoma eno najbolj dognanih del s tako tematiko v naši povojni književnosti. Kajti osnovna nota romana je tragična, ne da bi bila ob tem tudi sentimentalna, in liki nastopajočih oseb so izoblikovani živo in prepričljivo, četudi je njihovo ravnanje kdaj neutemeljeno, a ne tudi programsko ali celo vsiljivo. Poleg tega pa je to delo, kar je za ta naš čas še zlasti pomembno, v svojem prikritem razkrivanju in razgaljanju tudi pogumno in iskreno. Moralo bo vsekakor zadeti tudi tja, kamor je meril pisatelj.

Roman je založila Partizanska knjiga v Ljubljani, knjižno opremo pa je zasnoval — žal ne posebno domiselno — Pavle Učakar.

Ivan Krefc: Slovensko ljudsko gibanje 1918-1941

Milan Brezovar

Ob 500-letnici prvih kmečkih uporov na Slovenskem in 400-letnici velikega slovensko-hrvatskega kmečkega upora je le izšla v samostojni obliki, v poljudni, skrajšani, jedrnatiji izdaji zgodovinska razprava Ivana Krefca, objavljena že v znani knjigi Ivana Regenta, dr. Janka Pletersega in Ivana Krefca »PROGRESIVNA SLOVENIJA, TRST IN KOROSKA« v Pomurski založbi, Murska Sobota 1964. Med tremi zgodovinskimi razpravami, ki sestavljajo to knjigo o naprednem, množičnem ljudskem gibanju na Slovenskem med obema svetovnjima vojnama, tvori Kreftova vsebinsko osnovo v razvoju gibanja, ki je v mejah slovenske matične zemlje v kraljevini Jugoslaviji pod vodstvom komunistične stranke Slovenije — KSS in Jugoslavije — KSJ v usodnem letu 1941 preraslo v množično osvobodilno fronto — OF slovenskega naroda, ki je, povezana na življenje in smrt z osvobodilnimi gibanji drugih jugoslovanskih narodov, izšla iz narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije 1941—1945 kot zmagovalka nad tehnično in številčno mnogo močnejšimi sovražniki vseh vrst. Tokrat je Kreftova razprava objavljena v samostojni knjizici v založbi Obzorja, Maribor 1973, z naslovom »SLOVENSKO LJUDSKO GIBANJE 1918—1941«.

Ivan Krefc v njej razpravlja v sedmih poglavjih, ki tvorijo s pripombami in s kroniko kriz jugoslovanskih vlad zaokroženo vsebinsko celoto.

V poglavjih avtor podaja zgodovinska dejstva o tem, kako se je nekoč snovala jugoslovanska skupnost in kako je prišlo v kraljevini Jugoslaviji do hegemonije srbske buržoazije, povezane bolj ali manj tesno v posameznih časih z buržoazijami drugih jugoslovanskih narodov.

Zatem niza dejstva o tem, kako je naraščal med jugoslovanskimi ljudskimi množicami odpor proti nakanam buržoazije. Ob nenehnem naraščanju ljudskega odpora prikazuje razmerja notranje-političnih sil v državi, preden je buržoazija oziroma kralj Aleksander I. 6. januarja 1929 razpustil parlament in vse meščanske stranke ter uvedel vojaško fašistično diktaturo.

Vrstijo se dokazi, kako uvaja diktatura — kraljevska vlada v naglici unitarizem, centralizem in kako na vso moč udriha po naprednem delavskem gibanju, zlasti še po njegovi avantgardi — KSJ, kako množično zapira in pobija komuniste ter uničuje strankine organizacije.

Zatem podaja gradivo o začetkih in naraščanju ljudskega odpora proti vojaški fašistični diktaturi in še posebej o tem, kako

KSJ po partijskih konferencah leta 1934 izvede vrsto uspešnih protirežimskih akcij.

Krefc opisuje, kako pomembno vlogo ima pri tem boju proti diktaturi partijsko glasilo »Ljudska pravica«, ki poziva množice k enotnosti, k enotnim nastopom v trdih bojih pri občinskih volitvah v letih 1935 in 1936.

Zatem prepričljivo govori o razmahu slovenskega ljudskega gibanja po ustanovnem kongresu komunistične stranke Slovenije — KSS 18. aprila 1937, ko se zlasti kmetje vsak dan številčneje vključujejo v revolucionarni boj delavcev in ga tako vedno bolj krepijo.

Ker je knjizica izšla v počastitev obletnic kmečkih uporov na Slovenskem, posebej še velikega, bratskega, slovensko-hrvatskega kmečkega upora leta 1573, si je avtor zadal posebno nalogo, da z dokazi podpre množično udeležbo in žrtve slovenskih kmetov v skupnem boju delavcev in kmetov za svobost, za lepše, boljše, pravičnejše življenje delovnega ljudstva v Jugoslaviji med obema svetovnjima vojnama. Prizadeval si je osvetliti njihov doprinos zlasti po letu 1935, ko so se kmečke množice začele oddaljevati od vodstva slovenske ljudske stranke — SLS, ker se je reakcionarni del vodstva te meščanske stranke vključil v unitaristično jugoslovansko radikalno zajednico — JRZ, ker je pozabil na življenjske interese slovenskih delovnih množic in ker se je zatekel k brezobzirnemu nasilju, k neusmiljenemu obračunavanju z delavsko-kmečko opozicijo, katera je vedno bolj složno nastopala proti beograjskemu, kraljevskemu režimu. Kmetje so gmotno in duhovno podprli delavce, ko so se ob stvkih borili za izboljšanje svojih bednih mezd. In v tem skupnem boju je raslo in se utrjevalo slovensko kmečko-delavsko gibanje. Solidarnostne akcije kmetov ob delavskih stvkih pričajo, da si je slovensko delavstvo v svojem boju pridobilo močnega zaveznika — kmečko delovno ljudstvo.

Slovensko kmečko-delavsko gibanje, kakor se je ljudsko gibanje pod vodstvom KSS takrat imenovalo, je sprejelo 4. julija 1937 v Ljubljani po svojih zaupnikih iz vseh krajev Slovenije posebno resolucijo, ki pomeni pravo programsko osnovo za to gibanje. V njej slovesno razglašajo, naj se takoj združijo vse demokratične sile v državi. Sestavi naj se koncentracijska vlada, ki naj kar največ prispeva k čimprejšnji ureditvi narodnih, političnih, gospodarskih, finančnih in socialnih razmer, k uveljavljanju resnične demokracije in k vzpostavitvi samovladja — samostojnega upravljanja vseh osnovnih narodov v državi. Njen notranji red mora sloveti na popolnem priznanju resničnih teženj

vseh slojev in narodov. Slovensko kmečko-delavsko gibanje, edini resnični predstavnik vseh demokratičnih sil in teženj slovenskega naroda, se bo borilo za zedinjeno Slovenijo v okvirih narodnih meja, izhajajoč iz osnovnih načel demokracije in pravice narodov do samoodločbe.

Resolucija ljubljanskega sestanka je prodrla v sleherno slovensko vas. In — slovenske delovne množice so okrepile boj za svoje pravice in svoboščine, za svojo boljšo bodočnost. Kmečko-delavskega gibanja ni bilo mogoče več zaustaviti.

Slovensko ljudsko gibanje je svoj boj usmerilo zlasti proti notranji in zunanji nacifašistični nevarnosti; zakaj po Hitlerjevem prihodu na oblast je oholi, pohlepni, okrutni nacifašizem koval zaroto tudi proti slovenskemu ljudstvu in proti zemlji jugoslovanskih narodov, uporabljajoč za svoje zle namene številčno neznatno nemško manjšino v nekaterih, sicer povsem slovenskih krajih in mestih na Slovenskem Štajerskem, pri-

padniki katere so se na Slovenskem obnašali kot uzurpatorji in okupatorji, petokolonaši.

Poznejši mednarodni dogodki, zlasti še naš osvobodilni boj za narodno in družbeno osvoboditev 1941—1945, ki so prinesli jugoslovanskim narodom dokončno osvoboditev in ki so jim ustvarili možnost, da lahko gradijo socializem — zgovorno pričajo o močnem, zmagovitem slovenskem ljudskem gibanju, ki je zajelo vse zavedne delavce in kmete na Slovenskem, v Jugoslaviji — pa tudi drugod po svetu.

Tega se morajo zavedati tudi tisti državljani sosed Avstrije in Italije, ki še danes zagovarjajo nacifašistične zločince, okupatorje, uzurpatorje in ki odrekajo našim narodnim manjšinam pravice, ki jim po človeškem in po mednarodnem pravu v resnici pripadajo.

O tem govori Kreftova knjiga SLOVENSKO LJUDSKO GIBANJE 1918—1941, ki je izšla pri mariborski založbi »Obzorja«.

Prejeli smo v oceno

Ivo ZORMAN: *Draga moja Iza*. Opremil Vladimir Lakovič. Izdal in založil Zavod Borec. Ljubljana 1973.

Ferdo GODINA: *Jezdec brez konja*. Opremila Radmila Novak — Ciuha. Založil Zavod Borec. Ljubljana 1973.

A. I. SOLŽENICIN: *Avgust štirinajstega*. Knjižnica Levstikov hram. Prevedel Janko Moder. Opremil in grafično oblikoval Dušan Osredkar. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1973.

Tone SVETINA: *Stena*. Opremil Tone Lazar. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1973.

Per HANSSON: *Cprav nam vzamejo življenje*. Prevedel Janko Moder. Opremila Radmila Novak — Ciuha. Založil in izdal zavod Borec. Ljubljana 1973.

Ivan MATIČIČ: *Rdeči signali*. Opremila Jelka Novak. Založil in izdal zavod Borec. Ljubljana 1973.

Marianne MERTENS: *Lovčeva žena*. Prevedla Lilijana Avčin. Ilustriral Claus Arnold. Opremil Matjaž Vidic. Izdala založba Mladinska knjiga z Lovsko zvezo Slovenije. Ljubljana 1973.

Matej BOR: *Izbrano delo I*. Kritike in eseji. Uredil Lojze Filipič. Opremil ing. arh. Branko Simčič. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1973.

Janez VIPOTNIK: *Balada o Kovačici*. Opremil Miha Vipotnik. Izdala in založila »Partizanska knjiga«. V Ljubljani 1973.

Valentin CUNDRIČ: *Soneti*. Mala Čufarjeva knjižnica — 5. Opremil akad. slikar Boni Čeh. Založil kulturno umetniški klub Tone Čufar pri DPD Svoboda. Jesenice 1973.

Miha KLINAR: *Na mrtvi straži*. Pesmi. Mala Čufarjeva knjižnica — 6. Založil kulturno umetniški klub Tone Čufar pri DPD Svoboda. Opremil akad. slikar Jaka Torkar. Jesenice 1973.